

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bayram Ali Çetinkaya

Türkiye'nin
Modernleşmesi Sürecinde
Şemseddin Günaltay

Bayram Ali Çetinkaya

1967 yılında Konya/Yunak'da doğdu. 1990 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisansını 1994 yılında, doktorasını 1999 yılında Ank. Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. Bu arada 1991-1997 yılları arasında Ankara'da öğretmenlik görevinde bulundu. 1997 yılında Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü İslâm Felsefesi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. Halen aynı anabilim dalında yardımcı doçent olarak öğretim üyeliği görevini sürdürmektedir. Yazarın *İzmirli İsmail Hakkı, Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İnsan Yay. İstanbul 2000) adlı kitabı ve çeşitli dergilerde yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır. Evli ve bir çocuk babasıdır.

Araştırma Yayınları: 11

©Anka Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Redakte: Dr. Alım Yıldız
Baskı, cilt, kapak baskısı: Özkan Matbaacılık
Birinci basım: Mayıs 2003

ISBN: 975 - 6788 - 11 - 9

Araştırma Yayınları

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/81 İskitler/Ankara
Tel/faks: (0312) 341 06 90

Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde
Şemseddin Günaltay

Bayram Ali Çetinkaya

Araştırma Yayınları
Ankara/2003

Babam ve Annem Osman-Elife Çetinkaya'ya...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
GİRİŞ	
M. ŞEMSEDDİN GÜNALTA'IN	
YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR VE DÜŞÜNCE HAYATI	9
I. TANZİMAT DÖNEMİ KÜLTÜREL ORTAMININ	
GENEL BİR DEĞERLENDİRİLMESİ	9
II. BİRİNCİ MEŞRUTİYET ve	
BATILILAŞMA HAREKETİNİN İLK İŞARETLERİ	12
III. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ	15
IV. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI	21
A. Garpcılık (Batıcılık, Avrupacılık)	25
B. İslâmcılık	28
C. Türkçülük	35
BİRİNCİ BÖLÜM	
HAYATI VE ESERLERİ	39
I. HAYATI	39
II. İLMİ KİŞİLİĞİ	41
III. ESERLERİ	43
A. Eski Türk Harfleriyle Yazılmış Eserleri	43
B. Yeni Türk Harfleriyle Yazılmış Eserleri	48
İKİNCİ BÖLÜM	
ŞEMSEDDİN GÜNALTA'IN	
DİNİ VE İÇTİMAİ DÜŞÜNCESİ	55
I. İNSAN ve TOPLUM İÇİN "DİN"İN LÜZUMU	55
II. İSLÂM DİNİ İLERLEMeye ENGEL MİDİR?	56
III. MAÂRİF, MEKTEPLER ve MUALLİMLER	58
IV. TEKKELER ve TARİKATLAR	61
V. KAZÂ ve KADER MESELESİ	66
VI. İÇTİHAT ve İÇTİHAT KAPISI	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEMSEDDİN GÜNALTAI VE TÜRK-İSLÂM DÜŞÜNCESİ75

I. İZDİVAÇ MESELESİ.....	75
A. Ailenin Önemi	75
B. İzdivaçta Ölçüler	76
C. Eşlerin Eğitimi	76
D. Evliliklerde Yapılan Yanlışlıklar	77
II. TÜRKÇE ve YABANCI DİL MESELESİ	78
III. NÜFUS MESELESİ	82
IV. AVRUPA (BATI) HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ	84
V. TÜRKLER ve İSLÂMİYET.....	88

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASET DÜŞÜNCESİ91

I. SİYASET ve DEMOKRASİ	91
A. Fransız İhtilali	91
B. Tanzimat Fermanı	92
C. Demokrasi	94
D. Basın Özgürlüğü	95
E. Siyasî Partiler.....	96
II. LAİKLİK ve 163. MADDE HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ.....	98

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARİH ANLAYIŞI VE METODU105

SONUÇ113

BİBLİYOGRAFYA119

DİZİN125

ÖNSÖZ

Toplumlar, kültürlerini, inançlarını, adetlerini ve geleneklerini, nesilden nesile aktarabildikleri ölçüde ayakta kalmaya muvaffak olurlar. Özellikle yaşadığımız çağda, belirttiğimiz faktörler daha da önem kazanmaktadır. Tarihi yüzlerce asra dayanan bir milletin evlatları olarak, geçmişe, kültüre, inanca ve benliğe sahip çıkmak ve bu değerleri muhafaza etmek, şu anki ve sonraki nesiller için bir güvence olacaktır. Cemiyetlerde, en geç dejenerasyona uğrayan öğelerin başında din ve kültür gelmektedir. Bunların gelecek nesillere ulaştırılmasında yazılı ve sözlü bilgi birikimi, elbette milletlerin kaderlerini belirlemektedir.

‘Osmanlı İmparatorluğu’nun üç kıtada farklı din, dil ve ırka mensup insanlara bir arada barış içinde yaşayabilme ortamını hazırladığı Orta Çağ’da, Batı kağanlık dönemini yaşamıştır. Fakat İmparatorluk, zaman içerisinde duraklama ve gerileme dönemlerinden geçmiş, nihayet yıkılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, son iki yüzylında Batı’ya yönelik ve ona açık bir siyaset uygulamıştır. Özellikle 19. yüzyıl, çok farklı düşünce ve uygulamalara sahne olmuştur. Kuşkusuz bunda, Tanzimat (1839), İslahat (1856) ve Meşrutiyet Dönemleri’nin (1876) etkisi büyüktür.

İşte çalışmamızın konusu M. Şemseddin Günaltay da, Osmanlı Meşrutiyet Dönemi fikir cereyanlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Yaşadığı zaman diliminin, farklı yönetim biçimlerinin hakim olduğu bir döneme rast gelmesi, onun önemini bir kat daha artırmaktadır. Günaltay’ın bu özelliklerine bir de siyasi kişiliğinin eklenmesi, fikir ve düşüncelerini araştırmamıza neden oldu. Zira, Türk siyasi ve fikir hayatı, en yoğun düşünce hareketliliklerine ve tartışmalarına bu dönemde sahne olmuştur. Ne yazık ki bu dönemle ilgili inceleme ve araştırmalar yeterli olmamakla birlikte, gündemimizi de uzun süre işgal etmemiştir. Halbuki, gerek Osmanlı Devleti, gerekse yeni Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili alınan kararlara ve uygulamalara, bu dönemdeki fikir ve eylemler kaynaklık etmiştir. Günaltay’ın hayatı ve düşünceleri, bu dönemi yansıtmaları ve Türk Düşünce Tarihine bir nebze ışık tutması açısından bizi böyle bir araştırmaya sevketmiştir.

Yaptığımız ön araştırmada, Günaltay hakkında yapılmış ciddi bir çalışmayla karşılaşmadık. Yapılan inceleme ve araştırmaların ise, ya makale, ya biyografi ya da eserlerinin sadeleştirilmesi düzeyinde kaldığını gördük. Böyle bir araştırmanın lüzumunu hissederek, bu çalışmayı hazırladık. Yaptığımız araştırmanın hatasız ve eksiksiz olduğu iddiasında değiliz. Ancak, bu mevzuda bir başlangıç yapabildiysek, kendimizi bahutiyar hissedeceğiz.

Araştırmamızın üzerinde çalışırken, T.B.M.M. Kütüphanesi'nden ve Meclis zabıtlarından oldukça geniş şekilde istifade etme imkanı bulduk. Ayrıca, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine, "Şemseddin Günaltay'ın başbakanlık dönemindeki belgelerden" yararlanmak için, yaptığımız müracaat, belgelerin henüz tasnif edilmediği gerekçesiyle sonuçsuz kaldı.

Çalışmamızın giriş bölümünde, "Şemseddin Günaltay"ın yaşadığı dönemin fıkır ve düşünce hayatı üzerinde durduk. Birinci bölümde ise, Günaltay'ın hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri hakkındaki detaylı bilgiler sunduk. İkinci bölümde, Şemseddin Bey'in dini ve içtimai düşüncelerini verirken, üçüncü bölümde, "Türk-İslâm Düşüncesi"ne yaptığı katkılardan bahsettik. Araştırmamızın dördüncü bölümünde, Günaltay'ın siyaset düşüncesi ni değerlendirirken, beşinci bölümde, düşünürümüzün tarih anlayışını ve metodunu inceledik.

Çalışmamıza yardım ve desteklerinden dolayı Prof. Dr. Hayrani Altıntaş'a, Prof. Dr. Mehmet Bayrakdar'a ve Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e teşekkür ederim. Ayrıca araştırmamızı yayınlamadan önce okuma inceliğini gösteren Doç. Dr. Ramazan Altıntaş'a, Yrd. Doç. Dr. İsmail Çalkan'a ve Dr. Alim Yıldız'a şükranlarımı sunarım.

Yrd. Doç. Dr. Bayram Ali ÇETİNKAYA
Sivas-2003

GİRİŞ

M. ŞEMSEDDİN GÜNALTA'YIN

YAŞADIĞI DÖNEMİN FİKİR VE DÜŞÜNCE HAYATI

I. TANZİMAT DÖNEMİ KÜLTÜREL ORTAMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

13.-19. yüzyıllar arasındaki Osmanlı kültürü, bir çok alanda gelişme göstermesine karşın, Batı'nın 16. yüzyıldan sonra ilim, teknoloji ve felsefe alanlarında gösterdiği performansa ulaşamamıştır. Ve dolayısıyla geri kalmakla yüzyüze gelmiştir. Osmanlı uleması, İslâm toplumunun 8.-11. yüzyıllardaki gelişmesini ve ilmi seviyesini koruyamamış; Batı'nın kaydetmiş olduğu ilerlemeyi gösterememiş; ancak kadim İslâm eserlerinin haştyelerini, şerhlerini yapmak, bazılarını da Türkçe'ye çevirmekle yetinmiştir.

İlmi alandaki gerileme, felsefede de donukluğa sebep olmuş, Osmanlı düşünürleri, İslâm filozoflarının eserleri üzerinde çalışarak veya onları yorumlayarak zaman harcamışlardır. Özgün fikir ve düşünceler, aynı zamanda mükemmel şekilde yetişmiş veya kendisini yetiştirmiş alim ve düşünürler de çok nadir olarak ortaya çıkmıştır. İlim felsefesi eğitimi zayıflamış, onun yerine formel mantıkta (çoğu kullanılmaz kıyas şekillerinin inceliklerini göstermekten ibaret) pek çok eser yazılmış, Mevlana (1209-1273) ve Muhyidin İbn Arabî'nin (1165-1240) eserlerine yapılan şerhler, düşünce hayatında etkin rol oynamıştır. Tabiat felsefesi ve Aristoculuğa karşı şiddetli hücumlarıyla tanınan Gazâlî'nin (1058-1111) kelamı tutulmuş, onun hemen hemen bütün eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir.¹

1 Ülken, H. Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992, 40-45.

Genel olarak Osmanlı toplumunda felsefî düşünce, Orta Çağ İslâm filozoflarından olan Gazâli-İbn Rüşd (1126-1198) tartışmasının bıraktığı yerde duruyordu. Bu zaman diliminde Batı'da Bruno'nun (1548-1600) derin felsefî spekülasyonu, Galile (1564-1642) ve Descartes'ın (1596-1650) matematiksel akıl yürütmeye dayanan sağlam sezgiciliği, Bacon'ın (1561-1626) Orta Çağ'a meydan okuyan keskin tecrübeciliği, bütün Orta Doğu gibi Türk toplumunun aydınlarınca da tamamen karanlıktı. Halbuki Batı'nın madde medeniyetine zaferi sağlayan bunlardı. Tanzimat'a (1839) yakın dönemde, Türk münevverinin durumu böyleydi.

Görüleceği gibi, 19. yüzyıl içinde de Doğu ve Batı, eski ve yeni, alaturka ve alafranga gibi olgular karşı karşıya geldiği halde, bu durum, kafalarda hakiki bir "dram" yaratmadı. Uzun bir süre, bu iki düşünce hiçbir senteze ulaşmadan, aynı kafanın içinde yanyana yaşadı. Türk toplumunun en buhranlı problemi, bir senteze ulaşmayan bu iki görüşün sürmesidir.²

18. yüzyıldan itibaren Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin artması ve Batı'da öğrenim görenlerin sayılarının çoğalması sonucunda, daha önceki dönemlerle karşılaştırmayacak derecede bir fikrî ilerleme ve gelişme meydana getirmiştir. Ancak bu gelişme, (o dönemde) Garp medeniyetinin mahiyetini, esaslarını kavramak ve ona göre hareket etmek için hâlâ yeterli değildi. Bundan dolayı Tanzimat döneminde uygulama imkanı olup olmadığı düşünülmeden, kamuoyu ve gerekli vasıtalar hazırlanmadan bir takım reformlara ve yeniliklere teşebbüs edildi. İçinde çalışacak insanlar yetiştirilmeden teşkilatlar kuruldu; uygulamayı yapacak hakimler ve memurlar yetiştirilmeden kanunlar, talimatlar, nizamlar vâzedildi; uzman ve kalifiye elemanlar, mühendisler temin edilmeden fabrikalar, öğretmenler yetiştirilmeden okullar açıldı. Dahası Tanzimat döneminde, rüştiyeden başka mektep yokken, elde yetişmiş öğrenci veya hoca bulun-

2 Bkz. Ülken, *age.*, 45; ayrıca bkz. Öner, Necati, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967, 16; Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, 335; Türköne, Mümtazer, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991, 91; Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1998, 530.

mazken Darülfünun kurulmak istendi. Tüm bu şartlar ortada iken, yapılan ıslahatlar, yenilikler ve reform teşebbüsleri sonuçsuz kalmaya mahkum edildi. Bu yanlış ve plansız uygulamalar neticesinde, bugün bile kurtulamadığımız çeşitli hurafelerin cemiyetin içine yerleştiği görülmektedir. Tanzimat Hareketi insanımızın ve idarî mekanizmamızın özünde önemli değişiklikler gerçekleştirmesi gerekirken, yapılanlar şekil ve gösteriş düzeyinde kalmıştır. Tanzimat'ın, devlet ve millet için en büyük fenalığı, bu gibi noktalarda gerçekleşmiştir.³

H. Gazi Yurdaydın, Gülhane Hattı'nın Osmanlı kamuoyunun aksine, Batı kamuoyu tarafından takdir edilip, savunulmasını, Osmanlıların bu hareketi kendilerine yabancı saymalarına, buna karşılık Batılıların ise, onu kendi medeniyetlerinin bir parçası olarak kabul etmelerine bağlamaktadır.⁴ Avrupa'nın Tanzimat Hareketi'ni desteklemesinde, yukarıdaki düşüncelerin etkisi oldukça fazladır. Ancak, bu hareketin Osmanlı'nın kendi Müslüman halkının durumunda önemli değişiklikler yapmamasına rağmen, gayri müslim tebaya verdiği haklar ve hürriyetlerin de bu açıdan değerlendirilmeye alınması gereklidir.

B. Levis'e göre, Tanzimat Fermanı, "tebanın hayatı, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli alınması, suçlu itham edilenlerin âdil ve açık muhakemesi ve kanunların uygulanmasında her bir dindeki kişilerin eşitliği gibi ilkeleri ilan etmiştir".⁵

Tanzimat, aynı zamanda bir zihniyettir. Sonraki neslin biraz da küçümseyerek "Tanzimat Kafası" dedikleri toplum anlayışı, Osmanlı ıslahat hareketlerine, çekingen, muhafazakar (teokratik ve gelenekçi), ikici (telifçi ve tavlzci), fakat daima araştırmacı ve Batıcı damgasını vuran bir zihniyettir.

3 Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987; ayrıca bkz. Ülken, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat* 2 (Komisyon), İstanbul 1999, 763.

4 Bkz. Yurdaydın, H. Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1991, 156.

5 Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev: Metin Kıratlı, Ankara 1991, 107; ayrıca bkz. Bırand, Kamuran, *Uyanış Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'a Testleri*, Ankara 1955, 57; Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul 1999, 251-252.

Tanzimat dönemi sadece Gülhane Hattı ile başlatılamaz. O, bir problem haline gelmiş olan Osmanlı İmparatorluğu meselesini, gittikçe ağırlaşan ve artan yabancı müdahalesinin baskısı altında, aydın bir ekibin çözmeye çalışmasıdır. Osmanlı Devleti, bu ferman ile ilk olarak, Batı'nın üstünlüğünü kabul etmiştir. Aynı zamanda Batı'nın yükselişi karşısında, bu olayla da bir nevi aşağılık kompleksine kapılmıştır.⁶

Yine de, İlber Ortaylı'nın dediği gibi, Tanzimat, "herşeye rağmen Türkiye idaresini modernleştirmek yolunda önemli gelişmeler sağlamıştır".⁷

II. BİRİNCİ MEŞRUTİYET ve BATILILAŞMA HAREKETİNİN İLK İŞARETLERİ

23 Aralık 1876 günü, Babıali'de okunan Hatt-ı Hümayun ile Mithat Paşa, Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal'in (1840-1888) de katılımlarıyla hazırlanan Osmanlı tarihinin ilk yazılı anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edilmiştir.⁸

1876 Kanuni Esasi'si tam bir telif eserdir. Çünkü o dönemde, Osmanlı idareci sınıfı içinde iki grup ortaya çıkmıştır. Muhafazakarlar, padişahın yetkilerinin kısıtlanmamasını ve sınırlan-dırılmamasını isterlerken; Islahatçılar, doğrudan doğruya padişahın karşısında seçimle kurulmuş bir organın bulunması konusunda diretmişlerdir. Tunaya, "Meşrutiyet taraftarı olan ve bu rejimi kurmak taahhüdü ile tahta çıkan II. Abdülhamit, muhafazakar çevrenin davranışlarında istikbalinin emniyetini görmüştür"⁹ derken, bir noktayı dikkate almamıştır. Bu da, dönemin İslâmcılarının II. Abdülhamit'le bağlantılarının kesik olma-

6 Tunaya, T. Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960, 32; Osmanlı'yı Tanzimat'a zorlayan dış sebepler için bkz. Türköne, Mümtaz'er, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ankara 1994, 139-142.

7 Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, III. Baskı, İstanbul 1995, 107; ayrıca bkz. Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti" *Tanzimat* 2, (Komisyon). İstanbul 1999, 693; Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, yayına haz: Ö. Laçiner, II. Baskı, İstanbul 1998, 134-150; Baydur, Mithat, "Modernleşme Bağlamında Tanzimat" *Türkiye Günlüğü*, sayı: 31, Ankara 1994, 92.

8 Turhan, *Kültür Değişimleri*, 184.

9 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 44-45.

sı ve İslâmcılardan Manastırlı İsmail Hakkı, Said-i Nursi, Elmalı Hamdi Yazır v.b. kimselerin de padişahla ilişkilerinin çok iyi olmamasıdır.¹⁰

Birinci Meşrutiyet'in Mebusan Meclisi, dünya siyasi tarihine kayda değer bir örnek sunmuştur. 1876 Anayasası ile Meclise verilmeyen yetkileri, Meclis istemeye ve kullanmaya teşebbüs etmiştir. Mebuslar, Batı'daki benzerleri gibi çalışabilmek için gerekli yetkileri almak yoluna gitmişlerdir. Serbest konuşamayan mebusların parlamentoda işi olmadığını, padişahın kendilerine danışmayı ihmal ettiğini açıkça söylemekten çekinmemişlerdir.¹¹

II. Abdülhamit, Meşrutiyet'in ilanından bir sene sonra, Mebusan Meclisi'ndeki şiddetli tartışmalar ve o sırada devam eden Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstermek suretiyle ve 1876 Anayasası'nın da kendisine verdiği yetkiye dayanarak Meclis'i dağıtmıştır.

Birinci Meşrutiyet, sosyal alanda, Tanzimat'tan daha fazla ıslahat gerçekleştirememiştir. Fakat, ileride yapılacak bütün ıslahat hareketlerinin ilk kıvılcımı olarak da adından daima söz ettirmiştir. Milletin temsilcilerinin neler yapabileceği, ilk defa olarak anlaşılmış, sonraki devirlerin ideali olmuştur. Bir parlamento bir devleti kurtarabilirdi. Şu halde Meşrutiyet adı verilen sistem, en gerçek ıslahatın ilk şartı ve aynı zamanda bizzat kendisiydi. Bu kısa süren denemeyle, parlamento hayatı, nesilden nesile bir ideal olarak aktarılmıştır. Bu idealin yaşatıcıları, II. Abdülhamit devrine karşı isyan eden ikinci Jön Türk hareketinin mensupları olmuşlardır. Bundan böyle batılılaşmanın adı, Meşrutiyet'in yeniden ilanı olacaktır.¹²

Bu dönemin yapısını araştıran Osman Ergin, II. Abdülhamit döneminin eğitim açısından bir "yayılma ve ilerleme" dönemi olarak ifade ederken, bu iddiasını tasdik edici istatistikî bilgiler vermektedir: İlk defa, 1864'de, İstanbul'da ve sonraları ancak sı-

10 İslâmcıların II. Abdülhamit hakkındaki kanaatleri için bkz. Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994, 131-142.

11 Bkz. Us, Hakkı Tanık, *Meclisi Mebusan*, İstanbul 1954, II, 30-31.

12 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 46.

nırlı vilayet ve sancak merkezlerinde açılan rüştiyeler, II. Abdülhamit devrinde (1876-1909), Arabistan, Arnavutluk ve bazı şark vilayetlerinin kasabalarından önemli bir kısmı istisna edilmek suretiyle diğer vilayetlerin, mutasarrıfların merkezlerinde ve kazalarında olmak üzere bütün imparatorluğa yayılmıştır. Aynı şekilde o vakte kadar tek olmak üzere 1848'de açılan Darülmualimin sayısı, bu devirde 31'e çıkmıştır. Yine, yalnız İstanbul'da ilk defa 1875'de açılan Mülkiye İdadisi sayısı da 1884'de bu çeşit mektepleri açmak gayesiyle konan bir vergi çeşidi sayesinde çoğalmıştır.¹³ Başlangıçta, bir Fransız-Türk işbirliği olan Galatasaray Sultanisi, II. Abdülhamit döneminde, daha Türkleşmiş bir nitelik almıştır. Latince, ders programlarından çıkartılmış, Türk öğrencilerinin oranı artırılmış ve okul, egemen sınıfların başkentin toprak sahibi, asker ve memur çocukları için gittikçe gözde hale gelen bir eğitim kurumu haline gelmiştir. Öğretmenleri arasında Türk bilim ve edebiyat önderlerinin bazıları bulunmuştur. Öğrencileri de, yerlerini almak için hazırladıkları idareci elitin çocuklarından meydana gelmiştir.¹⁴

Bu döneme has bir özellik de, hemen hemen her alanda çok sayıda tercümelerin yapılmasıdır. Örneğin, bu dönemin ikinci yarısında ortaya çıkan Servet-i Fünun edebiyatında bu tercümelerin edip ve sanatçılara etkisi açık bir şekilde görülmüştür. Tanzimat'la birlikte edebiyatımıza yeni birer edebi tür olarak giren tiyatro, roman ve hikayeler de içerik olarak Batı edebiyatını taklit etmişlerdir.

Cemiyet, kendisini II. Mahmut'la, Tanzimat'a ait değişmelerin sebep olduğu sarsıntılardan kurtarabilmiştir. İki asra yakın Garplılaşma hareketinin şuurlu ve şuursuz bir maarif faaliyetiyle sonuçlandığı ve bunun cemiyette meydana getirdiği fikri inkişaf neticesinde kültür değişmelerine ait mücadelenin maddi sa-

13 Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1943, III, 710-711, 977. Ayrıca bkz. Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997, 65-68; Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara 1997, 112-135.

14 Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 180-181. Ayrıca bkz. Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991, 92, 104-106. Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi* (Başlangıçtan 1993'e), V. Baskı, İstanbul 1994, 145-146; Sarıkaya, Yaşar, *age.*, 60; Kafadar, *age.*, 101.

hadan manevî sahaya dönüştüğü görülmektedir. Eski ile yeni arasında meydana gelen bu mücadelede hükümdarın nüfuzu, salahiyet ve menfaatleri de bahis mevzuu olduğundan devlet, muhafazakar zümre tarafında yer almıştır. Eski devirlerde yenilik hareketlerinin başında görülen padişahlara karşılık, şimdi ona karşı gelen bir hükümdarın çıkması, Batı'yı taklit temayülünün genişlemesine zemin hazırlamıştır.

Garpılışma hareketinin böylece genişleyip kültürün maddi kısmından manevî sahalara yayılmasının cemiyette o vakte kadar meydana gelen bir fikrî açılıma ve olgunluğa delalet ettiği şüphesizdir. Bu gelişmenin iz ve eserlerini, mevcut şartlar müsait olmamasına rağmen, bizzat bu devrin edebiyatında, siyasî faaliyetlerinde görmek mümkün olduğu gibi, müteakip devirlerin fikir hareketlerinde de müşahade etmek mümkündür. Bununla beraber bu fikrî inkişâf, Avrupa'yı taklit temayülleri daha geniş sahalara yayılmasına rağmen Batı medeniyeti hâlâ anlaşılamamıştır. İlim ve fende "terakkiyat-ı medeniye" ve maariften dem vurulmasına rağmen bunların Batı medeniyetiyle ilgi ve münasebetleri, ne katı şekilde tayin edilebilmiş, ne de ona göre hareket edilmiştir. Bu itibarla devletin Avrupa karşısındaki konumunda da önemli bir değişiklik olmamıştır, o, hâlâ pasif bir korunma, korku ve çekingenlik içindedir. Batı, hâlâ anlaşılmaz bir muamma gibi kah korku ve nefret, kah hayret ve hayranlık konusudur.¹⁵

III. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Bu devir, Meşrutiyet'in ikinci defa ilan edilmesiyle başlar. Cumhuriyet'le birlikte sona erer. Ülkenin dışında bulunan ve "hürriyet" için mücadele eden irili, ufaklı grupların ve cemiyetlerin faaliyet alanlarını genişletip, aynı zamanda şiddetlendirmesiyle, içeride İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır şubesinin desteklediği ve Selanik şubesinin yardım ettiği bir ayaklanma, umulmadık bir sonuç vererek Abdülhamit döneminin kapanmasına sebep olmuştur.¹⁶

¹⁵ Turhan, *Kütür Değişmeleri*, 189-190.

¹⁶ Turhan, *age.*, 190.

Osmanlı İmparatorluğunun 18. yüzyılın başından beri uğraştığı ve mücadele ettiği modern toplum ve devlet yapısı fikrinin gerçekleşmesine, II. Meşrutiyet'e 24 Temmuz 1908'de (10 Temmuz 1324) 1876 Kanuni Esasisi'nin yeniden Sultan Hamit tarafından yürürlüğe konmasıyla ulaşılmıştır. Yurdaydın, 1908 Meşrutiyetini Osmanlı kurumlarının batılılaşması yolunda önemli bir adım olarak kabul etmektedir.¹⁷ Zamanın basını ve yazarları, bu hareketi, "Hürriyetin İlanı" olarak isimlendirmişlerdir. Meşrutiyetçilerin, daha önce II. Abdülhamit'in Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstererek yürürlükten kaldırdığı Kanuni Esasi'nin yeniden ihya edilip parlamentonun da toplanmasıyla, Osmanlı Devleti'nin derhal kurtulacağına, yapılan ıslahatların, siyasi platformdan, sosyal hayata geçirebileceğine inançları tam olmuştur. Fakat, çok geçmeden daha önce tahayyül bile etmedikleri değişik faktörlerle karşı karşıya kalmışlardır. Yabancı ülkelerin baskıları, kapitülasyonların yerli yerinde kalması, hatta daha da ağırlaşması ve bağımsızlık hareketlerinin devam etmesi, Meşrutiyetçileri dehşete düşürmüştür. Bu unsurlarla bir meşrutiyet rejimi kurmanın mümkün olmadığını da görmüşlerdir.

İktidar partisi İttihat ve Terakki, devlet teşkilatını ve siyasal yaşamı kendi kontrolü altına almış ve parlamento çoğunluğunu da kendi temsilcilerinden oluşmasını sağlamıştır. Seçimlere bizzat müdahale etmiş ve demokratik kalıpların arkasında kurulmuş olan bu tahakküm, siyasî hayatı felce uğratmıştır. Böyle bir siyasal ortamda, kültür alanında Milliyetçilik-Garpçılık prensibinin bilhassa uygulandığı, hurafe ve gelenekçiliğe karşı büyük çapta savaş açıldığı bir vakıadır. Mesela, Üniversite derslerine kız talebelerin erkeklerle devam etmeleri ve kadınların iş hayatına atılmaları kayda değer olaylardandır. Eğitimin laik olması, dini teşkilatın okullara müdahale etmesi, üniversitenin özerkliğe kavuşması amacıyla önlemler alınmış ve yeni kurumlar ihda edilmiştir. Bu arada Milli Kütüphane, Milli Hazinei Evrak, Milli Coğrafya Cemiyeti, turizm hizmetleriyle ilgili tesisler kurulmuştur. Milli tarih alanında ve diğer ders kitapları sahasında yapılan çalışmalar üzerinde durulması gereken önemli teşebbüslerdir. Milli müzik, milli filimcilik, edebiyatta milli hamleler, dilde Türkçe-

17 Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 170.

cilik, Osmanlı alfabesinin değiştirilmesi, İttihat ve Terakki'nin bu dönemdeki kültür ve sanat alanındaki icraatları olmuştur. Bu icraatlar, yeni kurulacak olan Cumhuriyet'in dayanak noktaları olmuş, devrimler de bunlardan alınan ilhamla gerçekleştirilmiştir.

Yine, bu alanda milliyet fikrinin öncüsü, eğitimci rolü ile memleketin her tarafına dağılan Türk Ocakları vardır. Ziya Gökalp (1875-1924), Ocak ile Fırka arasında birleştirici unsur olmuştur. Parti şubelerinin, yazı, yabancı dil ve sosyal yardım konularında kurslar açarak şubeler ve dispanserler tesis ederek çalışmalarını yürütmeleri, sadece programın gerçekleşmesi bakımından bu dönem için kayda değer bir mahiyete haiz olmamış, zamanımızdaki siyasi partilere de örnek olmuştur.

Ekonomi alanında da iktidar partisi milli bir siyaset takip etmiştir. Kapitülasyonlardan kurtuluş, kooperatifçilik, Türklerin serbest mesleklere katılmaları, ticari hayata entegre olmalarını mümkün kılmıştır. Milli sermayeyle kurulmuş olan şirketler, fabrikalar, ticarethaneler ve özellikle milli bir bankanın (İtibar-i Milli Bankası) teşekkülü, ekonomik hayatta millileşmeye gidildiğini göstermiştir. Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak da iş ve işçi meseleleriyle ilgilenen Meşrutiyet döneminin beyin merkezi olan İttihat ve Terakki, milliyetçi ekonomi fikri olarak, müdahaleci, devletçi ve merkezîyetçi bir sistem tasarlamıştır.¹⁸

Hukuk alanında göze çarpan en önemli hareket, laikleşme uygulamalarıdır. İttihat ve Terakki, herşeyden önce yargı organlarını şer'i müesseselerin etkisinden kurtarmayı kararlaştırmıştır. Mahkemeler, doğrudan doğruya ve yalnız Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu teşebbüsler sonucunda, evlenme ve boşanmaya dair bir kararname (*Münakehât ve Müfarekât Kararnamesi*) çıkarılmıştır. Hukuk alanında yapılmak istenen ıslahatlar arasında, "teaddüdü zevcat"ın (çok kadınla evlilik, poligami), hükümdarın yetki alanına girdiği ve yasaklanması fikri ortaya atılmış ve bu konuda fetva müessesesinden yararlanılmak istenmiştir.¹⁹

18 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 49-50.

19 Bkz. Mansuri Zade Sait, "Cevazın Ahkamı Şeriyeden Olmadığına Dair", *İslam Mecmuası*, c. 1, No:10, 295-303; Şerafettin: "Cevazın Ahkamı Şeriyeden Olmadığına Dair" Makalesi Münasebetiyle *İslam Mecmuası*, c.1, No.12, 357-360.

Yukarıda ismi geçen mahkemeler; aile ve ahvâl-i şahsiyye işlerine bakan şer'î mahkemeler iken, sonraları dinî hiyerarşinin üstünde modern ve laik bir otorite olan Adliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Yine "teaddüd-ü zevcât" meselesinin güncelliğini koruduğunu, yapılan ıslahatlarla bunun önüne geçilmeye çalışılmış. "tek eşlilik", esasını getirerek nikahın sınırlandırılması çalışmaları yapılmıştır. Bu da 1917'de çıkartılan Aile Hukuku Kararnamesi ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni kararname, boşanma ve tek eşlilik hakkı da dahil olmak üzere, kadınlara evlenme akdine bazı şartlar koydurmak ve uygulatmak hakkı vermek suretiyle, onlar lehinde birçok değişiklikleri içermekteydi. Bu kararname, olağanüstü bir kararname şeklinde yürürlüğe konmuş ve eğitim görmüş az sayıda kadın ondan yararlanmıştır.²⁰

Bernard Levis, Meşrutiyet olayını başlangıç ve sonuç itibariyle şöyle değerlendirmektedir: "Osmanlı Meşrutiyeti'nin vaadlerinin arkasında yatan samimiyet derecesi ne olursa olsun, olayların akışı çok geçmeden bu vaatleri gerçekleştirmez hale getirdi. İmparatorluğun tâbi halkları arasında milliyetçiliğin yayılması ve hakim ulus Türklerin bile sonunda milliyetçi virüse yakalanması ile çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluğun hükümdar hanedanına ortak bir bağlılık içinde yaşayacak hür, eşit ve barışçıl bir uluslar birliği şeklindeki "Osmanlı" rüya da ebediyyen sona erdi"²¹

İkinci Meşrutiyet, Batılı anlamda yoğun bir siyasal yaşamın ortaya çıktığı bir dönemdir. Türkiye tarihinde ilk defa kamuoyu denilen toplumsal katılım, bu dönemde gerçekleşmiştir. Yine çeşitli fikirlerin birer akım haline gelmeleri de yine bu döneme rast gelmiştir. Bilhassa 1912 yılına kadar, siyasî partilerin, iktidar ve muhalefetiyle oluşması -çok eksiklerine rağmen- bu zamanda ortaya çıkmıştır. Bütün yönleriyle II. Meşrutiyet, Batı fikir ve müesseselerine ardına kadar açık bir "giriş kapısı" olmuştur. Zamana göre en modern fikirlerin tatbik edilmek teşebbüsüne girildiği, Doğulu ve hazırlıksız bir toplum örneğini vermiştir. Meşrutiyet, toplumun bütün yönlerini kontrol altında bulundu-

20 Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 229.

21 Levis, *age.*, 217.

ran İttihat ve Terakki'nin, parti programını teorik olmaktan çıkıp, kanunlaştırması, kaideler ve kurallar haline getirmesi, parlamentoya hakimiyetinden dolayı zor olmamıştır. Otoriter özellikleri yanında ıslahatın milli-laik ve otarşik bir Devlet formülüne varmak istediği açıkça görülmektedir. Böylelikle II. Meşrutiyet uzun bir zaman cesaret edilemeyen kararları almıştır. Fakat o da, Osmanlıcılık ve İslâmcılık kadroları içinde kalmak mecburiyetinde bulunduğu için, çekingen, muhafazakar ve tavizci kalmıştır.²²

Tanzimat'tan, hatta gerilemenin başladığı yıllardan beri, Osmanlı Devleti'nde, idarecilerin, düşünürlerin ve ilim çevresinin sorduğu ve cevabını bulmaya çalıştığı bir soru vardır: "Bu devlet nasıl kurtulur?" Cumhuriyet dönemine kadar yapılan ıslahat ve modernizm hareketlerinin temelinde bu "soru"nun cevabı yatmaktadır.

Fikrî ve siyasi dalgalanmaların en yoğun bir dönemi olarak kabul edilen Meşrutiyet, gerek Kanun-i Esasi ve gerekse 1908 Meşrutiyeti, kendine bağlanan umutlara rağmen, sosyal ve siyasal bakımdan çok fazla değişiklik meydana getirmemiş; devlet, şikayet mevzuu olan eski zayıflıklarından kurtulamamıştır. Bu durum, memlekette bir ümitsizlik havası estirmiş ve devletin kaderiyle ilgili ciddi endişeler duyulmaya başlanmıştır. İşte, II. Meşrutiyet döneminde bu kaygıların tesirleriyle devletin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal bozuklukların düzeltilmesi ve devletin bütünlüğünü tehdit eden tehlikelerin kaldırılması gayesiyle, bir takım düşüncelerin ileri sürüldüğü görülmüştür. Muhtelif doktrinleri temsil eden farklı fikir grupları, aynı zamanda birbirlerinin değişik görüşlerine tahammül ederek, her birisi devletin çöküşünü önleyici tedbir ve esasları tesbite çalışmışlardır.²³

I. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan ve temelleri Tanzimat'a kadar giden birbirine zıt dünya görüşleri, II. Meşrutiyet'in hürriyet havası içinde daha çok karşı karşıya gelme ve çatışma imkanları bulmuştur. Buna bağlı olarak Tanzimat'ın hayatta ve

22 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 50-51.

23 Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 170-171; Uludağ, *Zekertyya, Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi ve Spiritüalizm*, Ankara 1996, 29.

kafada ikilik yaratan bir devir olduğu görülmüştür. Birçok kafada iki dünya çatışmaksızın yanyana yaşadığı için, bu garip ve sentezsiz ikilik o dönemin karakteristiği olarak durmaktadır. O günün özelliklerinden biri de, bu iki cepheli insanın Türkiye'nin köprü başı durumuna en elverişli olduğu kanısıydı. Savunulan yeni fikirlerle, saklanmak istenen eski fikirler arasında kökten bir çekişme olup olmadığını düşünmeden bu insanlar, Doğu'nun ve Batı'nın çekici buldukları tarafları ile "tezyin-i zat ve sıfat" etmekte idiler. Bunun dışında Batı eğitimi alan ve Beyoğlu çevresi ile temasta olanlarla, medreselerden yetişenler, iki ayrı kutup olmada devam ettiler. Birincisi levanten "mürebbiye" ler elinde yetişerek, alafranga hayatı yaşayan sayılı bir zümre olduğu halde,²⁴ ikincisi bütün halk kitlesine müstemildi. Bu iki hayat tarzı ve dünya görüşü, aydınla halkın birbirine yabancı, hatta birbirinden habersiz iki sınıf teşkil etmesine neden oluyordu. Tanzimat'tan önceki Osmanlı divan şiiri ve saray hayatı, halktan kopmuşsa da, yine de aynı köke bağlanma bakımından az çok temas noktaları varlığını sürdürmüştür.

Ancak, bu defa, aydın ve halkın birbirinden kopuşu daha derindi. Aydın, halkın dünya görüşünü "geri" buluyor; halk, aydını kendinden saymıyorsa da Tanzimat'ın "ikinci kafası" bu ayrılığın ortaya çıkmasını engelliyordu. II. Meşrutiyet, her türlü basın özgürlüğünü sağladığı için, bu ayrılık bir gerginlik haline geldi. Zıt dünya görüşleri çatışan iki ideoloji oldu. Bunlara bir de "Yeni Osmanlılar" zamanında tohumları atılmış olan "Türkçülük" katıldı. Ve böylece İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük akımları doğdu.

Ülken, bu cereyanlara fikir hareketi demenin doğru olmadığını belirttiikten sonra gerekçesini şöyle açıklamaktadır: "Çünkü her seriden taraflısınca tutulmuş ve her seviyeden yayınlara meydan verilmiştir. Bu cereyanlar dünya görüşü olarak kaldıkça, aralarında çatışma değil, yalnız karşılıklı ilgisizlik varken şimdi memleket sorunlarının buhrana girmesinde sorumluluğu birbiri üzerine atan düşman kutuplar doğmuş bulunuyor. Henüz daha yeni olan Türkçülük, ilk yıllarında aynı savaşa giremi-

24 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 195.

yor, fakat zaman zaman iki kutuptan birinin yardımı ile kuvvetlendikçe “Osmanlıcılar”ın ve pek az da olsa “İslâmcılar”ın hücumuna uğradıkça mücadeleci bir kuvvet haline geliyor”.²⁵

Ülken, bu dönemi ele alırken, ilginç bir noktayı da açıklayarak, tahlile tabi tutmaktadır: “...bu ideolojiler siyasî partilerin faaliyetine, önce dağınık olarak karışmış bulunuyordu. İttihatçılar arasında İslâmcılarla birlikte Avrupalılar (Baticılar) ve Türkçüler de vardı. Nitekim, Hürriyet ve İtilaf Partisi içinde de İslâmcılar ve Avrupalılar bulunmuşlardı. Fakat siyasî gerginlik arttıkça, İslâmcıların modernist diye tanınan kısmı, İttihatçılarla birleştiği halde, geçmişin kurallarına ve geleneğe bağlı kalan İslâmcılar “Hürriyet ve İtilaf” ta çoğaldılar. Modernist İslâmcılarla Avrupalıların anlaşması daha kolay olduğu için İttihatçılar yeni bir uzlaşma zemini bulmuşlardı. Nitekim Türkçüler de, İttihatçılar arasına çabuk karıştı. Buna karşı eski Osmanlı kaidelerine bağlı kalan Hürriyet ve İtilafçılar, Türkçülerle uyuşamadılar. Böylece ideolojik gerginlik, siyasî gerginlik tarafından kuvvetlendirildi ve fiili alanda çarpışma imkanları buldu.”²⁶

Meşrutiyet dönemleri, Emre Kongar’ın belirttiği gibi, “toplumun içindeki ideoloji-teknoloji uyumsuzluğu toplumun kendi oluşturacağı çözümler yerine Batı etkisi ile çözülmek istendiği için, çok anlamlı ve fonksiyonel olamamıştır”.²⁷

IV. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI

T. Zafer Tunaya, İkinci Meşrutiyet dönemindeki, fikir akımlarını her kategoride incelemeye tabi tutarak, bu dönemi Osmanlı Tarihi’nin -Onun devamı olan Türkiye yakın tarihinin- en büyük olaylarından birisi²⁸ olarak kabul etmiştir. Bu dönem, çok farklı fikirlerin dile getirildiği, çözüm olarak sunulduğu ve “kurtarıcı” olarak kabul edildiği bir zaman dilimi olarak Türklerin tarihinde yerini almıştır.

25 Ülken, *age.*, 195-196.

26 Ülken, *age.*, 196.

27 Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, VI. Baskı, İstanbul 1995, 352.

28 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 75.

Farklı fikir ve düşünce gruplarının belirli yayın organlarında ve güncel iletişim araçlarında, “devleti kurtaracak” çözümlerin anahtarlarının kendilerinde olduğunu iddia ettikleri ve kümeleştikleri görülmüştür. Dağınık bir şekilde bulunan Osmanlı aydınları, bir araya gelerek -parelel görüşte olanlar- altı yüzyıllık bir imparatorluğun içinde bulunduğu çöküntüyü ve köhneleşmeyi giderecek alternatif düşünceler ve ideolojiler üretmeye çalışmışlardır. Aynı zamanda fikir egzersizleri kendileriyle birlikte büyük bir kitlenin de peşlerinden sürüklenmesi için gerekli ortamı yaratmıştır. Soru yine aynıdır: “Bu devlet nasıl kurtulur?” Batı kaynaklı görüşlerin, Batı’da eğitim görenler veya çeşitli nedenlerle orada bulunanlar tarafından ülke gündemine getirilmesi; keza eş zamanlı olarak içerdeki ıslahat teşebbüsleri de ivme kazanınca, birtakım yeni fikir akımları yeşermeye başlamıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tunaya bunları “Garpcılar, İslâmcılar, Türkçüler, Meslekçiler, Sosyalistler”²⁹ olarak; Mümtaz Turhan, Ülken, Bernard Levis gibi araştırmacı ve akademisyenler ise, “Garpcılık, (Ülken bunu Avrupacılık diye isimlendirmiştir) Türkçülük ve İslâmcılık olarak isimlendirmişlerdir.”³⁰

Türkiye’de sosyolojinin sistematik bir bilim dalı haline gelmesinde büyük katkısı olan Ziya Gökalp, bu konuda şunları söylemektedir: “Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tetkik olunursa görülür ki, mütefekkirlerimiz ibtida (*muasırlaşmak*) lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan sonra (*İslâmlaşmak*) emeli iltihak etti, son zamanlarda ortaya bir de (*Türkleşmek*) cereyanı çıktı.

(*Muasırlaşmak-modernisation*) fikri mütefekkirlerce asli bir akide hükmünde olduğu için muayyen bir neşire malik değildir. Her mecmua, her gazete bu fikrin az çok müdafidir. (İslâmlaşmak) fikrinin mürevvici “Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad”, “Türkleşmek” fikrinin mürevvici “Türk Yurdu” mecmuasıdır. Dikkat olununca bu üç cereyanın da hakiki ihtiyaçlardan doğmuş olduğu görülür.”³¹

29 Bkz. Tunaya, *age.*, 75-97.

30 Bkz. Turhan, *Kültür Değişimleri*, 199-202; Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 195; Levis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 230-236.

31 Turhan, *age.*, 198.

Meşrutiyet döneminde yaşamış hemen her yazar veya aydın, genellikle bu fikir akımlarından birisine dahil olmuştur. Yalnız Tevfik Fikret (1870-1915), Nüzhet Sabit, Ali Kemal gibi bazı fikir adamları, bu cereyanlardan herhangi birisine mensup olmadıklarını söyledikleri halde, bu akımların arasındaki münakaşa ve fikir alış-verişlerine katılmışlardır.

İkinci Meşrutiyetin fikir akımları bakımından Osmanlı ıslahatına ait her teklifin değeri telifçi bir kritere dayanmaktadır. Bundan dolayı, bu alanda ileri sürülecek herhangi bir tez, Devlet'in üçleştirilmiş ideallerine uygun düşmelidir. **Osmanlılık, İslâmlık, Türklük.** Bu fikri savunan düşünürler, yukardaki üç temel prensibin gerçekleşmesiyle imparatorluğun yeniden "ihya" edileceğini düşünmüş ve bu amaçla da onu ayakta tutacak esasları tespiti çalışmışlardır.

1908'den hemen hemen 1922'ye kadar imparatorluğun fikri hayatına, yeni bir nesil damgasını vurmamıştır. Çok erken yaşta mücadeleye başlamış olan bu devrin fikir temsilcileri, hem bu dönemde (Osmanlı Devleti'nin son döneminde) hem de daha fazlasıyla yeni Türk İnkılabı'ndan sonraki dönemde, T.B.M.M. Hükümeti ve Cumhuriyet rejimi içinde faal rol oynamışlar, etkili mevkilerde (bürokraside, siyasal kademelerde vb.) bulunmuşlardır. Ziya Gökalp, M. Fuad (Köprülü), Celal Nuri, Dr. Abdullah Cevdet (1869-1931), Mehmet Akif (1873-1936) ve araştırmamızın konusunu oluşturan M. Şemseddin (Günaltay) bunlar arasında sayılabilir.³² Sadece bu isimlerle de, bu hareketi sınırlandırmak mümkün değildir.

Böylece, hem Abdülhamit ve Meşrutiyet, hem de Türkiye Cumhuriyeti kuruluş devrini yaşamış ve bu dönemlerin hepsini savunmuş ideologlarla karşılaşmaktadır. Birbirleri hakkında iyi niyetler beslemeyen ve aynı zamanda birbirlerinin ölümünü ve ortadan kaldırılışını ilan etmiş olan bu devreler boyunca aynı kimselerin, farklı konulardaki tutum ve fikirlerini -mesela Batılılaşmak hakkındaki tezlerini- takip etmek ilgi çekici bir konudur. Değişik dönemlerin şartlarına uygun fikir değişiklikleri,

32 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 77.

Meşrutiyet dönemi düşünür, fikir ve siyaset adamlarının bir hastalığı olarak görülecektir. İkinci Meşrutiyet'in fikir akımlarındaki bu özellikler, göz önünde tutulmak koşuluyla ki, meselelere nüfuz etmek imkan dahiline girecektir.³³

Meşrutiyet dönemi mensuplarının bazılarının hastalığını da Abdülhamit dönemi Sadrazamlarından Said Halim Paşa şu sözleriyle ifşa etmektedir: "Herkes daha fazla huzur ve selamete kavuşacağını ummuştu. Aksine olarak herkesin huzursuzluğu arttı. Ve kendisini eskisinden daha fazla fenalığa uğramış buldu. Çünkü herkes cüretini arttırmış, başkalarının hakkına hiç çekinmeden tacavüz etmeye başlamıştı. Milliyet mücadeleleri, ırk rekabetleri gitgide artarak Osmanlılar arasında bir ülkü birliği bırakmadı. Dünkü casus ve rüşvetçiler başımıza hürriyetçi, inkılapçı ve vatanperver kesildiler. Bütün memleketin üzerinde sanki bir cinnet rüzgarı esmekteydi."³⁴

Bu dönemin fikir cereyanlarını, teker teker incelenmeden önce, II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, yazılı basının durumuna da kısaca değinmek yerinde olacaktır. Çünkü, Kanun-i Esasi'nin ilanıyla birlikte sıkı kontrol altına alınmış ve "sansür"le karşı karşıya kalmış basında, geniş bir fikir ve ifade selinin başladığı görülmektedir. Bu özgürlük ortamı günlük yayınların trajlarına da yansımıştır. Mesela, 25 Temmuz 1908 günü, İkdam 60.000, Sabah 40.000 nüsha basmıştır; ikindi üzeri bu nüshalar kırk misli bir fiyatla elden ele dolaşmıştır. Yeni edebî, siyasi ve diğer türden dergiler basın hayatına girmiş; büyük Türk yayın organlarından bazıları, sürgündeki yerlerinden İstanbul'a taşınmışlardır. Uzun süre susturulan ve kısılan sesler gür ve açık bir şekilde çıkmaya başlamıştır. Ne yazık ki, bu hürriyet havası uzun süre devam etmemiştir. Nisan 1909 askeri ayaklanmasından sonra baskı tedbirleri ve basın kontrolü Türkiye'ye geri dönmüştür. Yine de, her şeye rağmen, İttihatçılar'ın şiddet ve zorbalıkları ve savaş yıllarının zorlu koşulları bile yeni fikir, ifade ve tartışma akışını hiçbir zaman tam anlamıyla söndürememiştir.³⁵

³³ Tunaya, *age.*, 78.

³⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz: M.Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991, 13.

³⁵ Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 230.

A. Garpcılık (Batıcılık, Avrupacılık)

Garpcılar, memleketin kurtuluşunu mutlak olarak Batı düşüncesine yönelmekte bulduklarından kendilerine bu isim verilmiştir. Bu akımın temsilcilerine göre, tek bir medeniyet vardır, o da Batı medeniyetidir. Öyleyse memleket, bu medeniyete yönelmekle eski kudretini kazanacaktır. Garpcılar açık bir şekilde olmasa da laiklik düşüncesinin ilk belirtilerini göstermişlerdir.³⁶

Ülken, bu harekete “batılılaşma” veya “çağdaş medeniyet seviyesine erişme hareketi” de denilebileceğini ileri sürmüştür. Garpcılık cereyanının “çağdaş medeniyet seviyesine erişme” olarak ifade edilmiş olması, o günden bugüne kadar Türk toplumu tarafından hemen hemen her alanda bir hedef; kimi zaman da bir ütopya olarak değerlendirildiği görülmüştür ve görülmeye devam etmektedir.

Bu hedef, Türkiye Cumhuriyeti’nde rejimin bir devlet politikası olarak görülmüş, böylece de bir nevi resmi ideoloji şekline bürünmüştür. Çünkü, Cumhuriyet sisteminin temellerinin atıldığı 1920’li yıllardan içinde bulunduğumuz ikibinli yıllara kadar bu süreç devam etmektedir. “Batılılaşma” şu ve bu şekilde hemen hemen tüm hükümetlerin programlarında ve parti tüzüklerinde yerini koruyan bir hedef olmuştur. Ancak günümüzde bu hedefi benimsemeyen fikirler ve siyasal organizasyonlar, değişik metodlarla siyasi platformda varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler.

Dikkat edilirse konu başlığını üç farklı kavramı kullanarak belirledik. Bunun nedenini, Ülken’in sözleriyle ifade etmek yerinde olacaktır: “Bu çeşit terimlerin bazı farkları vardır. “Avrupacılık” kelimesinin anlamı oldukça dardır. Mesela, çağdaş medeniyet seviyesinde olan Amerika ve Japonya, Avrupa’yı aşmaktadır. (Hatta bugün bir doğu ülkesi olan Japonya, bilim ve teknolojide hem Amerika’ya hem de Avrupa’ya fark atmıştır.) Fakat “Batılılaşma” (Garplılaşma) iki fikri yaklaşımdır. Batıcılık Hareketi, İslâmcılıktan eskidir. Bu hareket, III. Ahmet zamanında baş-

36 Özek, Çetin, *Türkiye’de Laiklik, Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İstanbul 1962, 13-14.

lamış, III. Selim ile ilk başarısını kazanmıştır dersek yanlış olmaz. Ondan sonra Türkiye'nin yöneldiği taraf, hep Batı olmuştur. Çünkü, mağlubiyetlerin sebebi, Batı'nın üstünlüğünde görülmüştür. Fakat, bir buçuk asır süren bir bocalamaya rağmen, yine de nihai bir adım (Avrupa Birliğine müracaatın dışında- atılamamıştır. Batılılaşmanın bu iradesiz ve plansız hareketidir ki, kendi tepkisi olan "İslâmcılığı"nın türlü şekillerini yaratmıştır. Ancak İslâmcılığın öfkeli bir ifade şeklini alması, Batılılaşma adı altına girilen sathi taklitçilik olmuştur. Sonunda II. Meşrutiyet'in Batıcı hareketleri, artık Tanzimat'ın "Medeniyetçiliği" gibi sabit klişelerden kurtulmaya başlamıştır."³⁷

Bu akımı savunanlar arasında fikir ayrılıkları görülmektedir. Mesela Batılılaşmayı, salt sanayi ve teknoloji alanına yöneltmeye gayret edenler olduğu gibi, yalnız hukuksal alana yönlendirilenler de bulunmaktadır.³⁸

Batıcılar, bu noktada şu soruyu ortaya atmışlardır. "Avrupa medeniyetinden neler almalıyız?" Fakat onlar, bu sorunun cevabı hususunda ortak bir karar verememişlerdir. Gayeleri kısaca şöyle özetlenebilir: Batı'nın ekonomik ve sosyal hayatını almak, bunun yanında Osmanlı toplumunu ilim ve teknik bakımından tehziz etmek.³⁹

Batıcıların iyimser kanadı, ılımlı İslâmcılardan, gerçek muhtevadan çok, ruh hali ve önemseme bakımından ayrılıyorlardı. Onların ileri gelenlerinden -Batıcı kanadın yayın organı "İçtihat" dergisi yazarı- Celal Nuri (1877-1939) uygarlığın teknoloji ve gerçek olmak üzere iki çeşit oluşunu kabul ediyordu. Batı, teknik açıdan medeniyetin zirvesine ulaşmış; fakat "gerçek" medeniyete ulaşamamıştı. Ve hiçbir zaman da ulaşamazdı. Teknoloji uygarlığı bir ülkeden diğerine transfer edilebilir ve iktibas yapılabilirdi; gerçek uygarlık nakledilemezdi. İşte Osmanlı reformcu-

37 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 200; ayrıca bkz. Toklu, Neşet, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalistler)-İlk Temsilciler-*, İstanbul 1996, 72.

38 Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 171.

39 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 79; ayrıca bkz. Hocaoğlu, Durmuş, *Laizizm'den Millî Sekülerizm'e Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi*, Ankara 1995, 213.

ları, tam bu noktada ikisini birbirine karıştırmakla büyük bir yanlışlık yaptılar. Taklit edecekleri alan bilim ve teknoloji sahasında olacakken, onları İslâm'ın gerçekte üstün olduğu bir alanda, yani ahlakî ve geleneksel alanda Batı'yı kopya etmeye çalıştılar. Tanzimat reformcularının da aynı şekilde Avrupalı olanı körü körüne fütursuzca taklit etmeleri diğer yazarlar tarafından eleştirildi. Örneğin, İsmail Hani "İçtihat" dergisinde bu konuda şu eleştirileri yapmaktaydı: "Avrupa'da görülen herşeyin taklit edilebileceği kanaati bizim için bir "an'ane-i siyasiye" haline gelmişti ve daima da bu hata işlenmiştir... Mesela Rus kıyafetini, Belçika tüfenklerini, Türk sarkılarını, Macar eğerlerini, İngiliz kılıçlarını ve Fransız terbiye-i askeriyesini bir araya getirerek Avrupa'ya alalayıp bir ordu teşkil ettik."⁴⁰

Aşırı batıcıların bulduğu çare ise, daha az değil, fakat daha çok Batılılaşma idi. Onlara göre, kendilerinden önceki reformcuların hatası, yeteri kadar ileri gitmemiş olmalarıydı. Batılılaşma bir tercih meselesi değil, bir ölüm-kalım meselesiydi. Nitekim Ahmet Muhtar 1912'de "Ya Garplılaşınız, ya mahvolunuz" diye yazıyordu.⁴¹ Bu görüşün en tutarlı savunucusu, fikirleri şu üç cümlede özetlenen Abdullah Cevdet idi: "Bir ikinci medeniyet yoktur; medeniyet Avrupa medeniyetidir, bunu gülü ile diken ile isticlas etmek mecburidir."⁴² İktibas etmek anlamsız, kopye etmek sathi ve tehlikeli idi. Tek cevap, Avrupa'nın bir parçası haline gelmekti.⁴³

Bu cereyanın temsilcilerinin daha sonraki dönemlerde çeşitli siyasal görevler üstlendiklerini ve bürokraside de bazı vazifelerde bulunduklarını belirtmiştik. Mesela Dr. Abdullah Cevdet (1918-1922) zamanın Sıhhat ve İçtima-ı Muavenat Umum Müdürlüğü yaparken, Kılıçzade Hakkı ve Celal Nuri T.B.M.M.'de mebusluk yapmıştır. Celal Nuri 1924 Anayasa'sı hazırlanırken, raportörlük görevinde bulunmuştur. O, aynı zamanda da Cumhuriyetçidir. Dr. Abdullah Cevdet Cumhuriyetin ilanından iki yıl

40 Bkz. *İçtihat Dergisi*, no:69 (Hicri 1329), 1508; Levis, *Modern Türkiye'nin Doğusu*, 234-235.

41 Bkz. *İkdam*, no: 5716 (Hicri 1329), 3-4; Levis, *age.*, 235.

42 Bkz. *İçtihat*, no: 89 (Hicri 1329), 1890-1984; Levis, *age.*, 235;

43 Levis, *age.*, 234-235.

sonra Türkiye'nin batı ile ilişkisi bakımından garip sayılabilecek bir tezi önermiştir. O da; "Türk kanına kan ilavesi" dir. A. Cevdet'e göre, İtalyan ve Almanlar'dan meydana gelen insanları Türkiye'ye getirip, Türk insanlarıyla evlenmelerini sağlayarak, "kanlarını kanlarımıza ilave etmek" müsbet bir sağlık politikası olabilirdi. Garpçılar daima çelişkiler içinde bulunduklarından, Cumhuriyet rejiminin başından, hayatlarının sonuna kadar değişik tezler içerisinde bulunmuşlardır.⁴⁴

Batıcıların programlarına⁴⁵ baktığımız zaman, Cumhuriyet rejiminde gerçekleştirilen, tartışılan ve konuşulan devrimlerle oldukça benzerlik ve paralellik görülmektedir.

B. İslâmcılık

"Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi" isimli çalışmasıyla, düşünce hayatımızdaki önemli bir boşluğu dolduran İsmail Kara eserinde, "İslâmcılık" hakkında şu önbilgileri vermektedir: "İslâmcılık, XIX.-XX. yüzyılda, İslâm'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, eğitim) yeniden hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları ve dolayısıyla İslâm dünyasını Batı sömürüsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden...kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kaldırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fıkri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütünüdür. İhtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir. İslâmcılık için, İslâm dünyasında 'tecdid, ıslah, ittihad-i islâm (çoklukla panislâmizm karşılığı kullanılır), ihya...': Batı'da 'panislâmizm' özellikle yeni araştırmalarda 'modern İslâm(iyet), İslâm'da reformist düşünce... gibi kelime ve terkipler kullanılmaktadır."⁴⁶

Bu hareket, Mısır'da Cemaleddin Efgani (1839-1897), sadık öğrencisi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1828), Türkiye'de Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad, Beyanul-Hak, Volkan, Ce-

44 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 81.

45 Batıcıların program ve projeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Turhan, *Kültür Değişimleri*, 200-202.

46 Kara, İsmail, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1978, I. XV.

rideye-i Sufiye, Ceride-i İlmiye, Hikmet gibi dergilerde kümele-
nen kişilerin öncülüğünde ortaya çıkmış ve gelişmiştir.⁴⁷

İslâmcılık fikrinin etkin savunucularından ve aynı zamanda Abdülhamit dönemi sadrazamı olan Said Halim Paşa da, İslâm-
laşmayı, İslâmiyet'in inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esas-
larının tam olarak tatbik edilmesi olarak kabul etmektedir. İs-
lâmlaşmada Müslüman olduğunu söyleyen kimsenin, kendisini
inandığı dinin esaslarına göre hissetmesi, düşünmesi ve hareket
etmesi gerekir. İslâmiyet'in ahlak ve hayat siyasetine kendini ta-
mamen uydurmadıkça, insanın kendisinin Müslümanlığını söy-
lemesi o kişiye bir şey kazandırmaz ve aynı zamanda hiçbir mut-
luluk da sağlamaz. Sadrazam Said Halim Paşa'nın, "İslâmlaş-
ma" adlı eserinde, Müslüman tipini ortaya koyarken şu cümle-
leri oldukça düşündürücüdür. "Bir Kant'ın yahut bir Spencer'in
ahlak görünüşüne inanan, sosyal hayatta Fransız, siyasette İn-
giliz usulünü kabul eden bir Müslüman, ne kadar bilgili olursa
olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değil-
dir."⁴⁸

1908-1918 yılları arasında İstanbul'daki münevverlerin, İslâ-
miyet'in Osmanlı toplumundaki yeri konusundaki tartışmaları,
fikir cepheleşmelerine sebep olmuştur. Ortaya çıkan tartışma-
ların bir bakıma beklenmedik tarafı, Osmanlı uleması içinde önde
gelen bazılarının, reformcu akıma yaklaşmış olmalarıdır. Bu
akım, İslâm Dünyasında, Mısırlı alim Muhammed Abduh gibi ki-
şiler tarafından 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında olgun-
luğa kavuşmuştur. Reformist İslâm düşüncesi karşıtları, görüş-
lerini Beyanül-Hak'ta dile getirmekteydi. Başlarında da -Jön
Türk liderlerinin ülkeyi terketmesinden sonra- 1919-1922 yılları
arasında Şeyhülislâmlık yapacak olan Mustafa Sabri Efendi bu-
lunmaktaydı. Bu çevreler, "İslâmiyet'te içtihat kapısının yeniden
açılması" yolundaki öneriden özellikle rahatsız olmaktaydılar.
Gerçek anlamda muhafazakar kişilerle birlikte kitleler için de,

47 Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İktisadi Meşrutiyet Dönemi)*, II. Baskı, İs-
tanbul 1988, II, 10; ayrıca bkz. Bolay, S. Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci
Görüşün Mücadelesi*, IV. Baskı, Ankara 1995, 37-40; Mardin, Şerif, *Türkiye'de
Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, III. Baskı, İstanbul 1993, 12.

48 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri (İslamlaşmak)*, 184-185.

böyle bir teklif, İslâmiyet'in aşırı ölçüde rasyonalizasyonu ya da onun birtakım yerel uygulamalar sonucu kazanılmış olan donanımının tahribi anlamına gelmekteydi. Aynı öneri, ulema açısından geleneksel kanunî aygıtın parçalanması anlamını taşıyordu. Dini yasaların ortadoks yorumu İslâm Fıkıh mezheplerinin kurucuları tarafından ortaya konulan görüşlerden kaynaklandığına göre, daha serbest yorumların aşırı bir şekilde yapılması bu mezheplerle iplerin koparılması anlamına gelmekteydi. Bu tür yönelimler içinde bulunanlar, "mezhepsiz" olmakla suçlanıyordu.

Buna karşılık, daha ileri görüşlü ulema ile birlikte sıradan insanlar, kendi görüşlerini Sırat-ı Müstakim (daha sonra Sebilürreşad) dergisinde dile getiriyor ve Abduh'un Selefiyye okulu yanında yer alıyorlardı. Bu grubun liderleri arasında şair Mehmet Akif de bulunuyordu. Onun epik yapıtı Safahat, toplumsal-dini reform programını çağrıştıracak yönler taşımaktaydı. Yine, aynı grup içinde bulunan Mardinizâde Ebülûla, Bereketzâde İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı ve M. Şemseddin gibi entellektüel İslâmcılar bulunuyordu. Çalışmamızın konusu olan ve aynı zamanda bu ekol içerisinde bulunan M. Şemseddin, 1914 yılında yayınlanan "Zulmetten Nura" adlı eserinde, Osmanlı'da o dönemde geçerli olan İslâmiyet'in yine o zamanlar öğrenilen Batılı ideoloji açısından en ilerici tarafların yeniden sahiplenilmesine yönelik bir program oluşturmaktadır.⁴⁹

İslâmcıların Panislâmizm üzerinde direnmelerinde, İslâm'ın modern uygarlığa bir engel olmadığı, gerçekte Avrupa kültürünün kaynağı ve başlangıcı olduğu şeklindeki endişeli ısrarlarında, 19. yüzyıl Müslüman Hindistan'ının savunucularını ve romantik yazarlarını akla getiriyorlardı ve şüphesiz onlardan az etkilenmemişlerdi. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş nedeni, İslâm'ın terki idi. İslâm ile, tarihî hukuk ve geleneksel İslâm değil, bizzat kendilerinin yeniden keşfedilip yorumla-

49 Bu konu ile ilgili tahliller için bkz. Mardin, Şerif, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim* (Bediüzzaman Said Nursi Olayı), II. Baskı, İstanbul 1992, 227-228; ayrıca bkz. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 18-21; Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987, 246; Hocaoglu, Durmuş, "Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Ankara 1994, 57; Türköene, Mümtaz'er, "Modern İslam Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemaleddin Afgâni Efsanesi", *Bilgi ve Hükmet*, sayı: 2, İstanbul 1993, 94.

dıkları eski ve gerçek İslâm anlayışını kastediyorlardı. Siyasal ve toplumsal konularda rehberlik için Batı'ya gitmeye hiç gerek yoktu; çünkü, siyasal ve toplumsal gelişmenin bütün unsurları, bunları bizzat Batı'nın da kendisinden iktibas ettiği İslâm'ın geçmişinde bulunabilirdi. Bilim ve teknoloji Batı'dan alınabilirdi; bunların benimsenmesine ve ilerlemesine İslâm hiçbir engel teşkil etmezdi. Fakat devlet, hukuk, toplumsal gelenek eğitim ve temel bağlılıkta İslâm egemen kalmalıydı.⁵⁰

İslâmcı akım, bu görüşünü çeşitli deliller üzerine dayandırmak istemiştir. Şöyle ki; Batı'nın ahlak ve maneviyat alanındaki geriliğinin en büyük nedeni laiklik sistemini kabulde olduğu düşünülüyordu. Batı, dini devletten ayırmıştı. O kadar ki din ve ahlaktan kurtulan siyaset başıboş kalmıştır. Bunun yanında Batı zalimdir. Zira bu derece makineleşmiş ve maddeleşmiş bir dünyada adalet ve hakkaniyet duyguları bir hayal haline gelmiştir. Batı istismarcıdır, o yalnız kendi insanlarını değil, Doğu'yu işgal etmiş ve ilerlemesine engel olmuştur, sömürmüştür. Batı, devletlerarası ilişkilerde bencil ve kindardır. Maneviyat alanında Doğu, Batı'nın bulunduğu seviyenin çok çok üstündedir. Bu açıdan Batı, Doğu'ya muhtaçtır.

İslâmcılar, bu tür görüşleri yanında Müslümanların içinde bulundukları durumu gizlememişlerdir. M. Şemseddin'e göre, Batı büyük bir medeniyet yolunda hızla ilerlerken, Osmanlı İmparatorluğu "Lale Devri'ni küşad etmişti". Sonunda yeniden kalkınabilmesi için ahlaken nefret ettiği Batı'nın metot ve vasıtalarına muhtaçtır. İslâmcı cephenin Batılılaşma prensibi, şu suretle açıklık kazanmıştır: Batı'nın ahlakını, sosyal fikirlerini bir tarafa bırakmak, hatta Batı'nın ahlak buhranından kendimizi korumak gerekir, fakat teknik ilerlemelerini almak şarttır. Bize düşen müspet ve menfi durumları büyük bir dikkatle tesbit ve ona göre hareket etmektir. Böyle bir kaide ile Batı medeniyetini Osmanlı ülkesi içine nakletmek arasında derin farklar vardır. Bu suretle İslâmcılık cereyanı tam manasıyla gelenekçi oluyordu.

50 *Levis. Modern Türkiye'nin Doğusu*, 233-234; Bkz. Çetinkaya, Bayram Ali, "Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümelemler", *İslami Araştırmalar*, c: 12, sayı: 2, Ankara 1999, 161, 171-172.

İslâmcılık cereyanının gelenekçiliği, Batılılaşma metodunu da açıklamıştır. İslâmcılara göre, Batılılaşma, iki esasa dayanmaktadır. Birinci esas, taklitten kaçınmaktır. Taklit, iki bakımdan yersiz, faydasız ve zararlıdır. Mehmet Akif durumu acı bir eleştiriye tabi tutmaktadır... "Dini taklit, adetleri taklit, kıyafeti taklit, selamı taklit, kelimeleri taklit, hülâsa her şeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kabil değil, gerçek bir sosyal topluluk vücuda getiremez, binaenaleyh yaşayamaz." İkinci esas ise, Batı'dan alınacakların ülkenin kendi gelişme sürecine ve gerçek ihtiyaçlarına göre yapılmasıdır. Bu ise ancak teknik alanda olmalıdır.⁵¹

İslâmcılar, Osmanlı İmparatorluğunun ve bütün İslâm dünyasının kurtuluşunu İslâmcı bir rönesans formülüne bağlamaktadırlar. Onlara göre, bu memleketlerin yeniden kalkınmaları ve yükselmeleri, ancak İslâmlaşmakla mümkündür.⁵²

Mümtaz Turhan da, İslâmcıların koyu şeriatçı ve daha mutedil ve müsamahalı din taraftarları olmak üzere ayrıldığını, ancak hepsinin de İslâmiyet'in gelişmeye ve ilerlemeye engel olmadığı konusunda birleştiği tespitini ortaya koymuştur.⁵³

İslâmcıların Diğer Fikirlerle İlişkileri

İslâmcılar, özellikle Balkan Savaşı yenilgisi ve Rumeli'nin kaybından dolayı, Hristiyan Avrupa'ya karşı bir cephe almak gerektiğine inanmışlardır. Batı'ya karşı bu kin ve nefretleri, onları İslâmcı Türklere ve milliyetçilere daha çok yaklaştırmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, İslâmcı akımlar, ilerlemek amacıyla Avrupa'nın bilim ve tekniğine ihtiyaç duyarken, Doğu'nun (İslâm'ın) da ahlak ve terbiyesinin Avrupa'ya (Avrupalı'ya gerektiği için) ihracına inanmışlar ve bunun için de var güçleriyle mücadeleye soyunmuşlardır. Bu tez ile de İslâmcı-Garpçılığa ulaşanlar olmuştur. Mesela, bunlar (İslâmcı-Garpçılar) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gerilemenin temelinde, hurafelerin, batıl

51 Bkz. Tunaya, *Batılılaşma hareketleri*, 82-84; Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 28.

52 Bkz. Tunaya, *age.*, 84-85.

53 Turhan, *Kültür Değişimleri*, 202.

itikatların ve dervişliğin yattığını ileri sürmüşlerdir. Bu noktada M. Şemseddin ile Dr. Abdullah Cevdet'in benzer görüşleri vardır. Nitekim, M. Şemseddin bu konunun üzerinde titizlikle durmuş, *Hurâfâttan Hakikate* adlı eserini bu amaçla kaleme almıştır.

Tunaya, Garpçı-İslâmcı programı şöyle özetlemektedir: Milli enerjinin uyandırılması zorunludur. Memleket içinde sanayi yatırımları yapılmalı, ticarethaneler istihdam edilmelidir. Avrupa'yı ilim ve fende takip, sanat, ticaret ve aynı zamanda da ticari yöntemlerde taklit gereklidir. Garpçıların Batı'yı körü körüne taklit etmeleri, bazılarının ifadesiyle "Garpperest" haline dönüşme olarak yorumlanmıştır. Bu durum, Garpçılar ve İslâmcıların birbiriyle şiddetli tartışmalara girmelerine; aralarındaki uçurumun daha da açılmasına sebep teşkil etmiştir. Ancak, Garpçıların İslâm'ın prensiplerinden tesettür (örtünme), teaddüdü zevcat (birden fazla evliliğe ruhsat) meselelerinde sürekli saldırılar yaptıkları ve fikirlerini yazdıkları matbuatta savundukları görülmüştür. Celal Nuri ve arkadaşlarının "ictihad"dan ayrılmalarına rağmen, Abdullah Cevdet bu hücumlarını yine de sürdürmüş, Bahâiliğin propagandasını yapmaktan çekinmemiştir. Hatta A. Cevdet hakkında "erkan-ı mukaddese-i İslâmiye'ye hürmetsizlik" sebebiyle dava açılmıştır. İlginçtir ki, İslâm'a karşı saldırılarında hiçbir ölçü tanımayan Cevdet, bu dava sonucunda beraat etmiştir.⁵⁴

İslâmcılar'ın gelişen ve hızlı bir şekilde artan Türkçülük akımına (Garpçılara olan tepkiden dolayı) yaklaştığını söylemiştik. Ancak, İslâmcılar bakımından, bu cereyandaki tehlike, kavmiyet ve İslâm alemine nifak ve ayrılık sokma şeklinde algılanmıştır. Zaten bu İttihad-ı İslâm -ki İslâmcıların temel düşüncesidir- fikrine de aykırı bir tepkiydi. Bu cereyanın, dağıtılmış, parçalanmış ve yenilgilere uğramış İslâm alemine bir dinamit gibi etki edeceğini, milletlerüstü olan İslâm kardeşliğini yaralayacağını ve nifakın kaçınılmazlığı fikrini beraberinde getireceği düşüncesi, İslâmcılar arasında yaygındı. İslâmcıların Türkçülüğe karşı menfi tutumlarını, Mehmet Akif'in fikirleriyle irdelemek yerinde olacaktır: Müslümanlık, müminler, arasında kavmiyetler ve cinsi-

54 Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, 74-75.

yetler üstü bir ittifad vücuda getirmiştir. 'İrk, renk, lisan, muhit, iklim itibariyle bûsbütün yabancı unsurları aynı milliyet içinde cem eden yegane rabitası' olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu da bu rabitaya istinaden yaşamış ve idamesinde uzun yaşayışının menfaatlerini bulmuştur. Bu rabita çeşitli milletleri, kapsayıcı bir müessese olan imparatorluk içinde ve Osmanlılık namı altında kardeş gibi yaşatmıştır. 'Türk Türklüğünün ne olduğunu bilmiyordu. Arnavut kavmiyetinden dem vuruyordu. Zaten İslâmiyet'te ırkçılık davası yoktur. Bu İttihad-ı İslâm'ın ortadan kalkması demektir. Peygamber (s.a.v.): 'Kavmiyet gayreti gûdenler bizden değildir' buyurmuştu. Çeşitli unsurlar Araplığa, Arnavutluğa, Kürtlüğe sarılacak olursa, ortak bağ olan din bertaraf olacak, İmparatorluk parçalanacaktır. Bu cereyanın emeli gerçekleşecek derken, acı Balkan yenilgisi ve iç sarsıntılar 'İmparatorluğun kalbine saplanmış bir hançer' gibi öldürücü olmuş ve olaylar 'Şeriat sahibinin sözünü teyid etmiştir.' Balkan Harbi içinde ve Babıali Baskını'ndan on gün sonra Beyazıd Kürsüsünde söylediği bu sözleriyle nakilci ve muhafazakar Mehmet Akif İslâmcı cephenin kanaatini özetlemiştir.⁵⁵

İslâmcı cereyanın Türkçülük akımına karşı almış olduğu cephenin karşı istikametinde İslâmcı-Türkçüler, milliyetin İslâm'a aykırı olmadığı fikrini savunmuşlardır. Onlara göre milliyet duygularının yok olması mümkün değildir; yaşanan çağ "Milliyet asrıdır." 20. yüzyıl medeniyetinin insanları din duygularından ziyade, milliyet fikrine yakın olmaktadır. Her kesim kendi dili ve kültürü etrafında toplanmaktadır.⁵⁶

İslâm birliği, kardeşliğe dayanan cemaat birliği nasıl gerçekleşecektir? Bütün Müslümanları biraraya getirmek bugün için mümkün müdür? 20. yüzyıl milliyet çağı olduğu için, Müslüman milletleri bir araya toplamak mümkün olmamaktadır. Yapılacak iş, milliyetlerden meydana gelmiş bir İslâm ailesi, bir İttihad-ı İslâm

55 Bkz. Mehmet Akif, Beyazıd Kürsüsünden Mev'ize (Sebilürreşad 1328, No. 48-230); Mehmet Akif, Tefsiri Şerif (Sebilürreşad 1328, No. 30-212), 63; Mehmet Akif, Tefsiri Şerif (Sebilürreşad 1328, No. 32-214), 102, 293-294; Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, 79-80.

56 Bkz. Şeyh Muhsini Fani, İstikbale Doğru, İstanbul (1311-1329), 53; Tunaya, age., 83.

lâm kurmaktır.⁵⁷ İslâmcı-Türkçü cepheden Ubeydullah Efgani, İttihâd-ı İslâm'ın manevi olarak var olduğunu; bütün Müslümanların hilafetin merkezine bağlı olmaları halinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere ve Almanya gibi devletlerle aynı seviyeye ulaşacağını belirtmiştir. Türklerin Türklerden başka dostu olmadığını, Türklerin bir millet halinde birleşmelerinin farz-ı ayn olduğunu; herşeyin madde ile ölçüldüğü bir zamanda manevi kuvvetle İttihad-ı İslâm'ın kurulamayacağını savunmuştur.⁵⁸

Manastırlı İsmail Hakkı da "Bütün Osmanlılar kardeşir... hepsinin hukuku birdir" düşüncesini ifade etmiştir. Ona göre, Osmanlılar, İslâm Hükûmetine Allah'ın emanetleridir. Akıllıca bir batılılaşmanın sonucu da, onlarla temastır. İbadetlerini ictibas etmemek şartıyla, Batı tekniğini almamız faydalı olabilir. İttihâd-ı İslâm da İttihâd-ı anasıra (Osmanlıcılığa) karşı değildir.⁵⁹

C. Türkçülük

Türkçülük fikrinin ideologları, düşüncelerini Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi çeşitli yayın organlarında savunmuşlardır. Bu organların yanında Türk Ocağı gibi müesseselerin olması ve fikirlerini geniş bir kesime yaymaları, bu cereyanın etkinlik alanını göstermesi açısından dikkate değer bir noktadır.

"Bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuna, Türkçülük cereyanı taraftarları da "Türkleşmekle" diyerek cevap vermişlerdir. Türkçülük fikrinin II. Meşrutiyet döneminde fikirlerinin ana hatları şöyle özetlenebilir: "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçiren Türkler bir millet halinde olmalıdırlar. Bu gayeye varmak için Türkler, milli bir vicdana sahip kılınacak, milliyetlerini idrak edeceklerdir. Milli varlıklarına, şahsiyetlerine şuur kesbedeceklerdir. Bu yoldan Türk Milleti olarak İslâm milletleri arasına" kuvvetli bir unsur olarak gireceklerdir. Aynı zamanda "sarsılmış

57 Bkz. Şeyh Muhsini Fani, *age.*, 51-58; S. Halim Paşa, *İslamlaşmak*, 25; Tunaya, *age.*, 84.

58 Bkz. Ubeydullah Efgani, (*Kavmi Cedid*); *Mucize-i Peygamberi*, İstanbul 1332, 8. 74, 114-119, 121-125; Tunaya, *age.*, 84.

59 Bkz. Manastırlı İsmail Hakkı, *Mevazir (Sırat-ı Müstakim)*, 1324-1908, No. 5 ve 18), 79-287; Tunaya, *age.*, 87.

olan Osmanlı saltanatının dayanaklarını" yeniden kuvvetlendirmiş olacaklardır. Bu oluşlar Osmanlı sınırları içinde tamamlanınca yeni bir safhaya geçilecektir. Osmanlı ülkesi içindeki Türklere din ve dil unsurlarıyla bağlı, fakat ülke dışında yaşayan, milyonlarca Türklerle birleşme yolu aranacak. Böylece İslâm Birliği kadar kuvvetli bir Türk Birliği kurulmuş olacaktır. Bu geniş milletin bir ülkesi vardır, bu vatanın adı Turan'dır. Görüldüğü gibi Türkçülük akımı, milliyetçi bir harekettir. Bu yöndeki ideolojik faaliyetlere de kaynaklık etmiştir.⁶⁰

İlk Türkçülerin bir özelliğine dikkat çeken M. Türköne, onları iki gruba ayırır: "Türk etnik kökeninden gelmeyen Osmanlılar ve Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne hicret etmiş müstemleke aydınları. Kural halinde, ilk Türkçü teorisyenler arasında Türk etnik kökeninden gelen yerli aydın yoktur. İlk Türkçü olarak kabul edilen Mahmud Celaleddin Paşa (Kont Konstanty Polkozic Borzecki) bir Leh asilzadesidir. Ahmet Vefik Paşa, bir Yahudi muhtedinin torunudur. Şemseddin Sami (Fraşeri) Arnavut, Ömer Seyfettin Çerkes, Ziya Gökalp Kürt'tür. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade Rusya'da yetişmiş aydınlardır. Türkçülüğün bu geleneği, çok fazla değişmeden bugünlere gelmiştir. Bu geleneğin , Türkçülüğün "kökü dışarda bir ideoloji "olmasıyla alakası yoktur; anlaşılabilir sebepleri vardır ve bu sebeplerin günümüz için kıymeti büyüktür..."⁶¹

Zikredilen isimler arasında, bu akımın lideri ve ideoloğu, hiç şüphesiz Ziya Gökalp'dır. O, 1915'de "Üç Cereyan" başlığı altında birçok makaleler yazdı. Makalelerini "Muasırlaşmak, İslâmlaşmak ve Türkleşmek" çerçevesinde ele alıp, bir "telif"⁶² peşindedir. "Üç Cereyan"ın adını taşıyan kitabından bazı cümleleri, bu akımı değerlendirmemiz açısından yararlı olacaktır.

"Türk lisanı da, Türk kavramı gibi İslâm medeniyetine girdikten sonra huruf ve ıstılahca İslâmî bir şekil aldı. O halde, beynelmilliyet ruhunu ibdâ eden âmil "kitap" ve dolayısıyla "mede-

60 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 86-87.

61 Türköne, Mümtaz'er, "Millî Devlet-Laiklik-Demokrasi", *Türkiye Günüğü*, sayı: 29, Ankara 1994, 29-30.

62 Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 24.

niyet" tir, dindir. Bineanaleyh Türklükle İslâmlık, biri "milliyet", diğeri "beynelmilliyet" mahiyetinde oldukları için aralarında asla tearuz yoktur. Türk mütefekkirleri, Türklüğü *inkar* ederek beyne'l-edyân bir Osmanlılık tasavvur ettikleri zaman İslâmlaşmak ihtiyacını duymuyorlardı. Halbuki Türkleşmek mefkuresi doğar doğmaz, İslâmlaşmak ihtiyacı da hissedilmeye başladı."⁶³

Gökalp, Türkçülüğün, İslâmcılığa muhalefet olarak ileri sürülmesine şiddetle karşı çıkmış ve eleştirmiştir. O, Türklerin gayesinin çağdaş bir İslâm Türkçülüğü olması gerektiği fikrini benimseyerek, Türkçülerin de bir ümmet ülküsü programına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu programa göre; İslâm toplumları arasında ortak olarak kullanılan Arap harflerini değiştirmeyerek, muhafaza etmek gerekmektedir. Ayrıca bütün İslâm milletlerinde ilmî ıstılahların ortak hale getirilmesi için, ıstılah kongreleri düzenleyerek, ıstılahları Türkçe'den, Arapça'dan ve Farsça'dan yapmak gerekir.

Günaltay, dil mevzuunda, kısmen Gökalp'in fikirlerine katkı olarak, ısrarla İslâm ümmeti arasında ortak bir lisanın kullanılmasının gerekliliğine işaret etmiş ve bu fikri desteklemiştir.⁶⁴

Türkçülük fikirlerinin ilk kıvılcımlarını, Birinci Jön Türk Hareketinde görmek mümkündür. İlk olarak, sosyolojik bir yöntemle dağınık bir şekilde fikirlerin toplanıp, sistematik hale getirilmesi, II. Meşrutiyet'le ve Türkçüler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Türkçüler, millileşmenin, Batılılaşmak ve diğer milletler seviyesine çıkmakla olacağını savunmuşlardır: Öncelikle milliyet ve milletleşmek bir tekamül devresidir. Milliyetin de bir toplum yapısında yenileşmesi gereklidir. İkinci olarak, diğer milletler arasında, onlar gibi eşit ve çağdaş bir seviyeye çıkarılması demektir. Milliyetçilik fikrinin Batılılaşmaya engel olmayacağı sonucuna varmışlardır. Osmanlıcılığın da ancak siyasi bir organizasyo-

63 Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, haz: İbrahim Kutluk, İstanbul 1976, I, 11, 18-19, 53-55.

64 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, 339-345 (Bu konuyu çalışmamızın III. Bölümün de temas edeceğiz).

nun adı olabileceğini, bu ismin sosyal bir gerçeğin adının olmasının mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir.⁶⁵ Türkçülere göre, Batı Dünyasına (medeniyetine) katılmak, milletlerin arasında bulunmak demektir. Gökalp de "Batılı milletlerle müşterek insan hayatı yaşamak" hiçbir şekilde aile ve toplum yaşantısını ortadan kaldırmaz. Batılılaşmak milli gelişmelere zıt olmadığı gibi, millileşmek de asla Batılı olmaya engel değildir. Türkler, Batı Medeniyeti'nin akıl ve ilmi ile mücehhez olduğu halde, bir Türk İslâm Kültürü yaratmaya çalışmalıdırlar.⁶⁶

Günaltay, üç fikirde birleşmeyi, kurtuluş yolu olarak görmüştür. İslamlaşmanın, çağdaş olmanın ve Türkleşmenin hakiği ihtiyaçtan doğduğunu savunmuştur.⁶⁷

Şemseddin Bey, üç düşünce akımını birleştirmede, Gökalp'ın fikrine katılmıştır. Yalnız temel nokta olarak İslamcılığı ele almış ve Batılılaşma ile Türkleşmeyi ona bağlamıştır. Böylece Günaltay, "Gökalp'ın üçlüsünden sıra itibarıyla ayrılır." Modern İslamcılar arasında o dönemde Günaltay'dan başka aşırı tenkitler yapanın bulunmadığı bir gerçektir.⁶⁸ Bu da onu daha yakından incelememizin nedenleri arasındadır.

II. Meşrutiyet dönemindeki bu fikir akımları ve ideolojiler, bu dönemin, düşünce bazında dinamik ve aksiyoner bir yapıda geçmesine sebep olmuştur.

Özellikle, bu dönem hakkında yapılan araştırma ve çalışmaların kısır olması, düşünce hayatımızın en hareketli ve yoğun bir zaman diliminin yeni kuşaklar tarafından bilinmemesine yol açmıştır. Meşrutiyet öncesi ve sonrası düşünce cereyanları üzerinde durmamızın nedeni, araştırmamızın konusu M. Şemseddin Günaltay'ın bu dönemde, fikirlerinin yoğunlaşması, düşünce ve birikiminin alt yapısının oluşmasından kaynaklanmaktadır.

65 Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, 88-89. Ayrıca bkz. Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 230-231; Şerif, Mardin, *Din ve İdeoloji*, VI. Baskı, İstanbul 1993, 150.

66 Tunaya, *age.*, 88-89.

67 Günaltay, *Maziden Atıye*, 241-316.

68 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 391; Bolay, S. Hayri, "Günaltay" mad., *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, III. 405; krş. Mardin, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (Bediüzzaman Said Nursi Olayı)*, 228.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

I. HAYATI

Şemseddin G naltay, 1883 yılında (bugün Erzincan'a bağlı) yeni adı Kemaliye olan Eėin'de dünyaya geldi. Ailesi, Uygur ve  aėatay Türkleri'nin yağadığı topraklar olan ürik adlı bir köy-dendi.

Babası, huzur derslerine çıkılmış olan müderris Ethem Efendi, annesi Saliha Hanım'dır. G naltay'ın babası, ulema sınıfında önemli bir yeri ve   hreti olan dar gelirli bir aileden gelmekteydi. Böyle bir aile  evresininin Şemseddin  zerindeki etkisini,  u olay açıkça ortaya koymaktadır. Bir gün Eėin e rafından bir zat kendi çocuklarına bırakacağı malı m lk  saydıktan sonra, "Ethem efendi ben öyle bir ey bırakıyorum ki, hem ona, hem de torunlarının torunlarına yeter" der. Onun bıraktığı miras ilimdir. İktisadi birikimlerinin karşısında bilim birikiminin değeri üzerine verilmiş bu dersi, Şemseddin hiçbir zaman unutmayacaktır.

G naltay, Üsküdar'da Ravza-i Terakkî'de Vefa İdadisi'nde okuduktan sonra Darül-Muallimin-i Aliye (Yüksek Muallim Mektebi'ne) girmiş, fen kolundan mezun olmuştur. Bilimsel  alışmalar yapmak maksadıyla yurt dışına giderek, İsviçre'nin Lozan  niversitesi'nde fizik alanında öğrenim görmüştür. Yurda döndükten kısa bir süre sonra, Midilli İdadisi Müdürlüėüne atanmış, fakat bu görevde fazla kalmayarak, Kıbrıs İdadisi'nde  ėretmenlik, İzmir Gelenbevi Lisesi'nde müdürlük yapmıştır.

1914'de, Darülfünun'un Edebiyat Fakültesinde Türk Tarihi ve İslâm Kavimleri müderrisi olarak dersler vermiş, sonra da İlahiyat Fakültesi dekanlığına atanmıştır. 1915'de, İttihat ve Terakkî Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) mebusu olmuş ve bu göre-

vini 1920'de Meclis-i Mebusan dağılıncaya kadar sürdürmüştür. Aynı zamanda Darülfünun'daki derslerini de ihmal etmemiştir.

Günaltay, bir müddet İttihat ve Terakki'nin başkanlığında bulunduktan sonra 1918'de kurulan Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasına katılmıştır. Mütarekeden sonra kurulan Divan-ı Harp'e, harp sorumlusu olarak, İttihad ve Terakki'nin ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda görevlendirilmiştir (1918). Günaltay, mütareke günlerinde İstanbul Darülfünun'unda, millî davayı kuvvetle savunan ve gençlere yol gösteren başlıca hocalardan biri olmuştur.

Ankara hükümeti 1920'de kurulduktan sonra, İstanbul Belediye meclis üyeliğine ve reis vekilliğine seçilmesinin ardından Anadolu ve Rumeli Müdafayı Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde faaliyetlerini sürdürmüştür. Mustafa Kemal'in emriyle, İstanbul Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatını kurmaya memur edilmiştir.

1923'de, II. Büyük Millet Meclisi'ne Sivas Milletvekili olarak giren Günaltay, Sivas ve ardından Erzincan milletvekilliğini 1954 yılına kadar sürdürmüştür. Milletvekilliğiyle birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Tarih Profesörlüğü yapmış, dersler vererek öğrenciler yetiştirmiştir. Hasan Saka'nın istifasından sonra 15 Ocak 1949'da, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla tek parti devrinde Halk Partisi'nin son hükümet başkanlığına seçilmiştir (15.1.1949-22.5.1950). Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılması ve dinî eğitime ağırlık verilmesi, çok partili sisteme geçilip serbest seçimlerin yapılması ve 1946'da seçimlerde şaibelerin son bulması onun başkanlık döneminin önemli olaylarındandır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin çoğunluğu almasıyla başbakanlıktan uzaklaşıp, 1950 seçimlerinde Erzincan Milletvekili olarak Meclise girmiş; 1954 seçimlerinde milletvekili seçilememiştir. Günaltay, 1958-1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı'nda bulunduktan sonra 27 Mayıs 1960 ihtilali'nde, kurucu meclis üyeliğinde görev almış; 1961 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi'nden İstanbul Senatörü olmuş, ancak bu göreve

başlamadan vefat etmiştir. (19 Ekim 1961), Cenazesi Ankara Cebeci Asrı Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹

II. İLMİ KİŞİLİĞİ

Günaltay, hayatı boyunca ilimden ve ilim çevresinden bir an için dahi olsa ayrılmamıştır. Yaşamının büyük bir bölümünü politika oluşturmuşsa da, o, politika içinde dahi ilmi çalışmalarını sürdürmüş ve araştırmalar yapmıştır. Millet Meclisi'ndeki konuşmalarında da sık sık tarihi olaylardan, araştırmalardan bahseden ve bunları gündeme getirmekten çekinmeyen bir tavıra sahip olmuştur.

İlimden ve araştırmalardan uzak kalmadığının en somut kanıtı, onun 1930'da Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyeleri arasında yer almış olmasıdır. Günaltay, 1941 yılından itibaren vefat tarihi olan 1961'e kadar bu kurumun başkanlığını yapmıştır. Tarih kongrelerine katılmış, tebliğler sunmuştur. Türk Tarih tezinin geliştirilmesinde ve resmi tarih kitaplarının yazılmasında etkin görevler almıştır.²

Günaltay, Batı taklitçiliği karşısında milletin uyandırılması, Batılıların ve Batıcıların iddialarının aksine İslâm'ın gelişmeye engel olmadığı, yanlış anlayışlardan kaynaklanan aksaklıklar bulunduğu, İslâm'ın ana kaynaklarından öğrenilmesi gerektiği, Türk Milleti'nin İslâm Medeniyeti'nin oluşması ve yerleşmesinde önemli roller üstlendiği gibi konular üzerinde durmuştur. Türk ve İslâm tarihi alanındaki çalışmaları, Cumhuriyet döneminde daha çok Anadolu, Mezopotomya ve İran'ın ilk çağ tarihi üzerine yoğunlaşmıştır.³

1 Blz. *Türk Ansiklopedisi*, "Günaltay", Ankara 1970, XVIII, 174; *Meydan Larousse*, "Günaltay" mad.; *Türk Anadolu Vakfı*, Konya (trç). 5. 433; *Ana Britanica*, "Günaltay" mad., İstanbul 1988, X. 159-160; Çubukçu, İ. Agah, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü, Ş. Günaltay'ın Dini Düşüncesi", 50. yıl A.Ü. İhtiyat Fak.'nin 50. Yıl Armağanı, Ankara 1973, 185; Coşkun. İsmail, *Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991, 174; Sitembölükbaşı, Şaban, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara 1995, 23.

2 Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul. 1978, II, 403-404.

3 Küçük, Abdurrahman, "Şemsettin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı", *Türk Yurdu*, sayı: 116-117, Ankara 1997, 121; krş. Günaltay, *Zulmetten Nura*, II. Baskı, 98; Günaltay, *Maziden Atıye*, İstanbul 1923, 8-153.

Günaltay, Batılılar ve Türk düşmanlarının yapmış oldukları tahrifler ve iftiraların, ilmi metotlarla çalışmak suretiyle, zekaları çemberleyen fikir kapitülasyonlarından uzaklaşarak, boşa çıkarılacağına işaret etmiştir. Bunun için de Türk çocuklarının sahip olması gerekli olan ilmi metodun, tahrifleri, vesikalara ve belgelere dayanarak sonuçsuz bırakmak olduğunu; bu yöntemle de peşin fikirlerin, isnatların haksızlık ve iftiraların ortadan kaldırılacağını savunmuştur.

Ona göre, bunları yapabilmek için öncelikle "höyükleri kazarak, mezarlarıdeşerek, tarihten önceki zamanları aydınlatacak eserleri meydana çıkarmak" gerekmektedir. Diğer taraftan kitabeleri derleyerek, arşivleri didikleyerek, yabancı ülkelerin ve kendi kütüphanelerimizde tarihimize ilgili vesikalar toplayarak, yazılı devirleri aydınlatmak lazımdır. Şemseddin Bey, Büyük Türk Tarihi'nin ortaya çıkarılması için öncelikle yukardaki faaliyetlerin yapılmasının gerekliliğini belirtmektedir. O, yapılacak işlerin önemli, çetin ve aynı zamanda meşakkatli olduğunu ifade etmektedir.⁴

Günümüz modern tarihçiliği, masa başında ve subjektif şekilde değil, bilakis belge, vesika ve arşivlerle beraber yapılmaktadır. Bilimsel tarihcilikte, kaynakların doğruluk ve sıhhati birinci derecede rol oynamaktadır. Bunun için kaynakların kritiğe tabi tutulması ve farklı düşüncelerle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Mütefekkirimizin "İslâm Tarihinin Kaynakları" edli eseri de, bu görüşlerimizin tutarlılığının bir göstergidir.

Şemseddin Bey'in ilmi şahsiyetinde, "ilim ve fende çağdaş uygarlığı benimsemek." düşüncesi yatmaktadır.⁵ O, fikir ve siyasette olduğu gibi, bilimsel yöntemde de Batı'nın metodunu benimsemiştir.

4 "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Şemseddin Günaltay'ın Nutku", *Belleten*, c. 2, sayı: 29, 57.

5 Çubukçu, İ. Agah, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay, Günaltay'ın Dini Düşüncesi", 50. Yıl Ank. Üniv. İlahiyat Fakültesi'nin 50. Yıl Armağanı, Ankara, 1973. 185-187

III. ESERLERİ

A. Eski Türk Harfleriyle Yazılmış Eserleri

1. *Zulmetten Nura*

Sebilürreşad yayınları arasında çıkan bu eser, edebiyat profesörü Ferid Bey ile İstiklal Marşımızın yazarı Mehmet Akif Bey'in takdim yazılarıyla çıkmıştır.⁶ Yanlış, noksan ve ilmi dayanaktan yoksun fikirlere karşı, İslâm aleminin uyarısına vesile olmak maksadıyla kaleme alınmıştır.

Günaltay, üçüncü baskısının girişinde, "*Zulmetten Nura*'nın, Balkan faciasının elemli günlerinde yazmış" olduğunu belirtmektedir.⁷ Günaltay bu eserinde Avrupa'nın, Balkan Savaşları sırasındaki maskesini önüne koymuş, Batılı devletlerin gerçek niyetlerini sergilemeye çalışmıştır. Türk-İslâm dünyasının gerilemesinin sebeplerini teşhis etmiş, gerileme nedenlerini ve ilerlemenin yollarını sunmuştur. Günaltay, devrinin fikri ve siyasi şartlarına göre, eserin her baskısında önemli değişiklikler yapmıştır.⁸

Eser, 1996 yılında, Musa Alak tarafından ikinci baskısı esas alınarak sadeleştirilip yayımlanmıştır.⁹

İstanbul 1915, Tevsi-i Tebaât Matbaası, 405 s. (2. basım 1915, 3. basım 1925)

2. *Hurafâtın Hakikate*

Şemseddin Bey bu eseri, içinde yaşadığı toplumun yanlış fikir düşünce ve inançlarıyla mücadele etmek amacıyla kaleme almıştır. İslâmiyet'in, batıl ve hurafeleri ihtiva etmediğini, onun sürekli hakikat ışığı saçtığını, kadına gerçek değerini verdiğini, insan haklarını tanıdığını ve adaleti öğrettiğini...¹⁰ ileri sürmüş ve bunun sürekli tebliğcisi olmuştur. Sapık mezhep ve tarikat-

6 Eserin ilk sayfalarındaki Ferid Kam ve Mehmet Akif'in takdim yazıları. III. baskıda çıkarılmıştır.

7 Günaltay, *Zulmetten Nura*, III. Baskı, İstanbul 1925 (Mukaddime); ayrıca bkz. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, 252.

8 Bkz. Doğru!, Ö. Rıza, "Şemseddin Günaltay" (Portreler), *Cumhuriyet*, (18 Ocak), 1949.

9 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, yayma haz: Musa Alak, İstanbul 1996.

10 Günaltay, *Hurafâtın Hakikate*, İstanbul 1916. 25-70.

lerin bu hurafelere kaynaklık ettiğini; çözüm olarak da, İslâmiyetin ilk saflığına dönmesi gerektiğini belirtmiştir.¹¹ Meselelerin ayet, hadis ve ilmin ışığı altında çözüleceğini izah etmiştir.

Eser, 1997 yılında, Ahmet Gökbel tarafından *Hurâfeler ve İslâm Gerçeği* ismiyle sadeleştirilerek yayımlanmıştır.¹²

İstanbul 1916, Tevsi-i Tebaât Matbası, 368 s.

3. Maziden Atiye

Eserde İslâm'dan önceki Türk toplumundan, tarih boyunca Türkler'in bağımsız yaşadıklarından, İslâmiyet'i kabulden sonra sürekli mücadele ve fedakarlık yaptıklarından, Haçlı seferlerinde Türkler'in gösterdikleri başarı ve kahramanlıktan söz edilmiştir.

İstanbul 1923, Kanaat Kütüphanesi, 316+4 s.

4. Felsefe-i Ulâ İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri

Kitabın giriş kısmında; fen adına Allah'ı inkar zehirini saçanlarla dindarlar arasında devam eden mücadelenin manasızlığı sergilenmiştir. Takip edilecek metodlarla fen ile felsefe, ilim ile din arasında hiçbir ihtilafın kalmayacağını belirtmektedir. İkinci bölümde, Allah'ın varlığını ispat delilleri, geniş bir şekilde ele alınıp incelenmiştir. Üçüncü bölümde, hayat ve ruh teorileri, eserin büyük bir kısmını işgal edecek bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca, ruh düşüncesinin kaynağı, ruhların tenasühü inancı ve ruh hakkındaki ilk düşünceler ele alındıktan sonra, Eflatun ve Aristo'nun ruh teorilerinin yanında Epikür, İskenderiye Ekolü, Yeni Eflatuncuların ruh ile ilgili fikirleri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, İslâm filozoflarının (İbn Sina, Gazali, F. Razi) ruh nazariyeleri etraflıca belirtilmiştir. Ayrıca, Batı düşünce ekollerinden materyalizm, idealizm, panteizm ve spiritüalizmin ruh hakkındaki görüşlerinden de bahsedilmektedir. Eserde izah edilen bütün doktrinlerde; kainat ve insan hayatındaki oluşumları ilmi bir şekilde izah edebilmek için bir kuvvetin varlığını, kabul etmekten başka bir yol olmadığı düşüncesi yer almaktadır.

¹¹ Günaltay, *age.*, 316-355.

¹² Bkz. Mehmet Şemseddin (Günaltay), *Hurâfattan Hakikate (Hurâfeler ve İslâm Gerçeği)*, haz: Ahmet Gökbel, İstanbul 1997.

Ancak, Ferid Kam, eserin yazılmasında çağdaş Fransız felsefecilerinden Emile Boirac'ın Türkçe'ye *Felsefe-i Ulâ* adıyla çevrilen eserinin kaynaklık ettiğini belirtmiştir. O, Günaltay'ın bu eserini, kendisinin tercüme ettiği Boirac'ın eseriyle karşılaştırarak tenkit etmiştir.¹³

Eser, 1994 yılında Nuri Çolak tarafından Osmanlıca'dan sadeleştirilerek yayımlanmıştır.¹⁴

İstanbul 1923, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 582 s.

5. Tarih-i Edyân

Günaltay, Dinler Tarih'i'nin insanlığın ruhi ve fikri aşama safhalarını göstermek yönünden en fazla incelenmesi icap eden bir alan olduğunu bildirmektedir.

Eserde, insanlığın en ilkel ve eski zamanlarından, en yakın ve mükemmel devirlere kadar itikat ve inanç alanındaki gelişmelerinden bahsedilmektedir. Yine, dinin mahiyeti, ilkel dinlerin mevcudiyeti ve uzak doğu dinleri üzerinde durulmaktadır. Afrika, Amerika ve Avusturalya kavimlerinin ilkel dinleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Bu eserin sadeleştirilmesi, 1998 yılında, Sevdıye Yılmaz tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁵

İstanbul 1922, İ.c. Kanaat Matbaası, 320 s.

6. İslâm Tarihi

İslâm Tarihi, genel tarihin en büyük konularından birisidir. Günaltay'ın bu eseri, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yazılmış İslâm Tarihi eserlerindendir. Kitabın önsözündeki şu cümleler ilginçtir. "Bir milletin tarihini kaldırınız o milletin mazisini gömmüş, istikbalini karanlık içerisinde bırakmış olursunuz.

13 Bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III. Baskı, İstanbul 1992, 301 (naklen: M. Ali Ayni, *İntikâtlar ve Mülâhazalar '1. kısımlı'*; krş. Boirac, Emile, *İlm-i Mabade't-Tabla*, çev: Ferid Kam, İstanbul 1343; Günaltay, *Felsefe-i Ulâ İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, İstanbul 1923.

14 Bkz. Günaltay, *Felsefe-i Ulâ İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri*, İstanbul 1994.

15 Bkz. Yıldız, Sevdıye, M. Şemseddin'in *Tarih-i Edyân İsmi Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Çünkü bugünü kurtaran harikalar, geleceği aydınlatan ışıklar, gücünü geçmiş zamanın derinliklerinden alırlar.”

Günaltay'ın İslâm Tarihi adlı eseri, Arabistan'ın İslâm'dan önceki toplum yapısı ve durumu hakkındaki malumat ile başlamıştır. İslâm öncesi Arap kabileleri ve site şehirleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserde, Arabistan'ın kuzey ve güneyinde kurulmuş olan devletlerle ilgili malumatlar da geniş bir şekilde yer almaktadır. Eser, Mekke'nin Tarihi ve Medine'nin Tarihiyle ilgili bilgilerle sona ermektedir.

İstanbul 1922-1925, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 416 s.

7. Mufasssal Türk Tarihi

Türkler'in tarihi üzerine yazılmış bir eserdir. Eser, Türk Tarih Kurumunun çalışmalarına geniş ölçüde ışık tutmuş ve Türklerin dünya tarihi içindeki haklı yerini almasına büyük katkı sağlamıştır.

Kitapta, Türkler'in tarihin değişik zamanlarında Çin ve Hindistan'ı idareleri altında bulundurmuş olduklarından bahsedilmiştir. Ayrıca, Türkler'in, dünya siyasi tarihindeki fonksiyonları ve uygulamaları da kitabın muhteviyatında bulunmaktadır.

İstanbul, Birinci basım 1922, Evkâf Matbaası, 106 s.

İstanbul, İkinci basım 1925, Matbaa-i Âmire.

8. İslâm Dini Tarihi

Eser, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti neşriyatındandır. Ancak bu kitaba ulaşamadık. Büyük bir ihtimalle İlahiyat Fakültesi öğrencileri için, ders kitabı şeklinde telif olacağını düşünüyoruz.

İstanbul 1924, Darülfünun Matbaası, 296 s.

9- Fennin En Son Keşfiyatından

Günaltay, bu kitapta, Avrupa'nın bilim ve teknolojideki gelişme ve ilerlemelerini ortaya koymuştur. Fen ve teknolojinin, 20. yüzyıldaki en son keşiflerinden bahsedilmiştir. Bazı bölümleri teknik konuları ihtiva etmesine rağmen, herkesin anlayacağı bir

dille yazılmıştır. 20. yüzyılın en büyük keşiflerinden telgraf ve telefon gibi haberleşme araçları ve bunların kullanımları da kitabın muhteşimliğinde bulunmaktadır. Ayrıca elektrik ışığı, röntgen, radyoaktif cisimler, iyon ve elektronlar ile ilgili tafsilatlı bilgiler verilmiş ve en son fenni nazariyeler izah edilmiştir. Bununla birlikte kitaba, konuların kolaylıkla anlaşılması için 34 şekil ve şema ilave edilmiştir.

İstanbul 1912, Matba-i Ahmet İhsan ve Şürekası, 192 s.

10. İslâm'da Tarih ve Müverrihler

Eserde, İslâm dünyasında tarih ilmi ve tarih yazımı konusunda ilginç çalışmaların ve son derece önemli eserlerin yazıldığı belirtilmektedir. Aynı zamanda Tarih Felsefesi konusunda da önemli bir müracaat kaynağı olmakla dikkati çekmektedir. Günaltay, kitaba "İslâm dünyasında tarih yazarlığı ne şekilde başladı?" ve "tarih ilmi nasıl teşekkül ettirildi?" sorularının cevaplarını vermekle başlamıştır.

Şemseddin Bey, İslâm Tarihinin kaynakları adlı bu eserinde tarihi araştırmalar için kaynak olabilecek yetmiş üç yazar ve yetmiş ana kitabı almıştır. Tarih yazarlarının hayatlarına öncelik vermiş, akabinde onların eserleri hakkında bilgiler sunmuştur. Yazarlar ve kitaplarla ilgili bilgilere konunun sonunda verdiği -bazen oldukça geniş- dipnotları da eklemiştir.

Kitapta ismi ve eserleri geçen bazı meşhur tarihçiler şunlardır; Vakidi (*Kitâbu'l- Megâzî*), Belazurî (*Futûhu'l-Buldan*), Taberî (*Târihu'l-Umem ve'l-Mülûk*), Dineverî (*Kitâbu'l-Ahbârü't-Tiwâl*), Mesudî (*Murûcû'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevâhir*), Makdisî (*Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih*), Beyhakî (*Târih-i Beyhakî*), İbnu'l Amid Corcis (*el-Mecmûu'l-Mübârek*), İbnu'l-Esîr (*Târihu'l-Kâmil*)...

Günaltay, ayrıca, en eski Endülüs Tarihçileriyle birlikte meslek ve ülkelere ait kitaplara da yer vermiştir.

Eser, "İslâm Tarihinin Kaynakları- Tarih ve Müverrihler" adıyla Yüksel Kanar tarafından Osmanlıcadan Yeni Türk harflerine çevrilmiş ve Endülüs yayınları 1991 yılında kitabın basımını gerçekleştirmiş.

İstanbul 1923-1926, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası 464 s.

11. Muntehab Kiraat

Bu eser, Darü'l-hilafe medreseleri ile bilimum ilmi medreselerde ders kitabı olarak kabul edilmiştir.

İstanbul 1923, Kanaat Matbaası, 160 s.

B. Yeni Türk Harfleriyle Yazılmış Eserleri

1. *Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti*, Ankara, Başvekalet Müdevvenat Basımevi, (trz), 89 s.

2. *Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler; İkinci Babil İmparatorluğu*, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 208 s.

3. *Suriye ve Palestin*, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 52 s.

4. *Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri*, İstanbul 1934, Akşam Basımevi, 208 s.

5. *İbraniler*, İstanbul 1936, Akşam Matbaası, 62 s.

6. *La Decade du Monde Musulman Est-Elle Due Al'invasion des Seldjoudides?* İstanbul 1937, Devlet Basımevi, 16 s. (Tarih Kongresine Sunulan "İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?" başlıklı tebliğin Fransızca'sı)

7. *İslâm Dünyasının İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?*, İstanbul 1937, II. Türk Tarih Kongresi, 15 s. (Yeni Basım: 1938)

8. *Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind*, İstanbul 1937, Milli Mecmua Basımevi, 309 s.

9. *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya*, 1937, Devlet Basımevi, 307 s.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, VIII.Seri, No:3"

10. *Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlarn Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi* (Aynı Basım), İstanbul 1938, Devlet Basımevi, 337-365 s.

11. *Atatürk'ün Tarhçılığı ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra* (Aynı Basım), İstanbul 1959, Maarif Basımevi, 2 s.

12. *Tarih Lise I*, İstanbul 1939, Maarif Basımevi, XX+426 s., (2.bsm 1941)

13. *İbn'i Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi* (Ayrı Basım) İstanbul 1940, Maarif Basımevi 37 s.

"Not: Belleten 23/24'ten ayrı basım"

14. *Abbasağulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, (Ayrı Basım) Ankara 1942, T.T.K. Basımevi, 177+205 s.

"Not: Belleten 23/24'ten ayrı basım"

15. *Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslâm Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu* (Ayrı Basım), Ankara 1943 T.T.K. Basımevi, XIX+384 s.

"Not: Belleten 25'den Ayrı Basım"

16. *Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar*, Ankara 1946, T.T.K. Basımevi, XIX+384 s.

"Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII. seri, No:3-III"

17. *İran Tarihi I.C*, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Sefesine Kadar, Ankara 1948, T.T.K. Basımevi XIX+344 s.

18. *Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri* (Ayrı Basım), Ankara 1951, T.T.K. Basımevi, 423-436 s.

Not: A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII/4'ten Ayrı Basım"

19. *İslâm'dan Önce Araplar Arasında Kadın'ın Durumu, Aile ve Türlü Nikah Şekilleri* (Ayrı Basım), Ankara 1951, T.T.K. Basımevi, 691-707 s.

20. *Yakın Şark, IV*. 2 bl., Ankara, T.T.K. Basımevi, VIII+654 s.

21. *Hürriyet Mücadeleleri*, İstanbul 1958, Gün Matbaası, 118 s.

22. *Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatalar, Bitinya ve Bergana Krallıkları*, Ankara-1951 T.T.K. Basımevi, 253 s.

Sıratı- Müstakim'deki Makeleleri:

"İslâm'da Fen ve Felsefe" (1-24), c. 6-7, sayı: 145-152, 154-157, 158, 160-167, 170,172,175, yıl: 1327.

"Din ve Felsefe: İslâm'da Fen ve Felsefe", c. 7, sayı: 178-179, yıl: 1327.

"Felsefe Dersleri: Fen ve Felsefe" (139-142), c. 6, sayı: 140-142, yıl: 1327.

"Felsefe Dersleri: Medhal", c. 6, sayı: 144, yıl: 1327.

Sebilürreşad'daki Makeleleri:

"Balkanlar İttihad Etmiş Osmanlılar, Siz de Meydan-ı Şehamete Koşunuz", c. 2-9, sayı: 34-216, yıl: 1328.

"Beşeri Cemiyetler İçin Dinin Lûzumu" (1-2), c. 15, sayı: 358, 386, yıl: 1334-1335.

"Herkes Kendi Vazifesine", c. 2-9, sayı: 49-231, yıl: 1328.

"Hurâfâtın Hakikate", c. 12, sayı: 291, yıl: 1330.

"Felsefe: İslâm'da Fen ve Felsefe" (26-44), c. 1-8, 2-9, yıl: 1328.

"Felsefe: İslâm'da Fen ve Felsefe" (45-52), c. 10, sayı: 235-242, yıl: 1328-1329.

"Müessesât-ı İlmiyeden: Mekâtib ve Medâris, Kütüphaneler, Rasathaneler" (53-57), c.10, sayı: 243, 245, 247-249, yıl: 1329.

"Felsefe: Kadim Yunanlılarda Kurûn-ı Vusta'da Tenasüh", c. 10, sayı: 258, yıl: 1329.

"Felsefe: Karn-ı Ahırda Tenasüh", c.10, sayı: 259, yıl 1329.

"Felsefe: Hind ve İran-ı Kadimde Tenasüh", c.10, sayı: 1329.

"Felsefe: İran-ı Kadimde Din", c. 10-12, sayı: 260-262, 267, 291, yıl: 1329-1330.

"Felsefe: İslâm'da Fen ve Felsefe: Mutezilin", c. 10, sayı: 232, 237, yıl: 1329.

"Felsefe: Tenasüh Akidesi. Kadim Mısırlere Göre Tenasüh", c.10, sayı: 255, yıl: 1329.

"Fenniyât: Fennin Saha-ı İttıları", c.1-8, sayı: (21-203), yıl: 1328.

"Hıfzıssıhhaya Dair", c. 1-8, sayı: (23-205), yıl: 1328.

"Hıfzıssıhhaya Dair", c. 1-8, sayı: (25-207), yıl: 1328.

"Hıfzıssıhhaya Dair", c.2-9, sayı: (31-213), yıl: 1328.

"Fıkıh ve Fetavâ: İctihat Ne Demektir ve Ne Gibi Ahkâmı İctihat Olunabilir?", c. 10, sayı: 246, yıl: 1329.

"Muhtekirlerin Pençeleri Altında Kıvranan Köylüleri Düşünelim. (İçtimaiyât), c. 2-9, sayı: (33-215), yıl: 1328.

"Bir Milleti Sefalet Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", c. 1-8, sayı: (16-198), yıl: 1328.

"Tanzimatçılık İflas Etti mi?", c.10, sayı: 236, yıl: 1329.

"Kanayan Yaralarımız" c. 1-8, sayı: (24-206), yıl: 1328.

"İçtimai İnhitâtın Sebebinin Usul-i Terbiyede Aramalıdır", c. 12, sayı: 305, yıl: 1330.

"İçtimaiyât: Zulmetten Nura" c. 10, sayı: 244, yıl: 1329.

"İktisadiyât: Acaba Bu Meziyetler Bizde Var mı?", c. 11, sayı: 285, yıl: 1328.

"Osmanlılar Ulûm ve Funûna Hizmet Etmesin mi?" (Makalât), c. 10, sayı: 239, yıl: 1329.

"Marmara Açıklarında Bir İhtisas" (Makalât), c. 2-9, sayı: (30-212), yıl: 1328.

"Vaizler Meselesi" (Makalât), c. 10, sayı: 256, yıl: 1329.

"İtiraf ve Eşhâd Makalesi Münasebetiyle", c. 10, sayı: 2-9, sayı: (52-234), yıl: 1328.

"Bursa'da Darüşşafaka Tesisi Münasebetiyle", c. 2-9, sayı: (19-201), yıl: 1328.

"Barbaros'un Mevlîdinde Bir Gece" (Makâlât), c. 1-8, sayı: (16-199), yıl: 1328.

"Sabır ve Sebat Daima Mucib-i Necâtıdır" (Makâlât), c. 2-9, sayı: (37-219), yıl: 1328.

"Nafi Seyahatler...", c.1-8, sayı: (18-200), yıl: 1328.

"Anadolu Mektupları: Marmara'ya Doğru" (Mekâtip), c.10, sayı: 247, yıl: 1329.

"Anadolu Mektupları: Bursa'ya Doğru" (Mekâtip), c.10, sayı: 249, yıl: 1329.

"Mekâtip", c. 1-8, sayı: (5-187), yıl: 1328.

"Müslümanları Yükseltmek Lüzumu. Müslümanlar Ne İstiyor?", c.15, sayı: 387, yıl: 1335.

"Tenkid ve Takriz Âsâr-ı Bakıyye", c.10, sayı: 244, yıl: 1329.

"Terbiye ve Talim: Programların Tanziminde Hükûmetin Hak ve Vazifesi", c. 2-9, sayı: (30-212), yıl: 1328.

"Talim ve Terbiye Meselesi", c. 1-8, sayı: (20-202), yıl: 1328.

"Tedrisât ve Terbiye-i Ahlakiye (Terbiye ve Talim)", c. 2-9, sayı: (21-203), yıl: 1328.

"Talim ve Terbiyede Ebeveynin Vezâifi", c. 1-8, sayı: (22-204), yıl: 1328.

"Mektep Programlarının Tanziminde Nazar-ı İtibara Alınacak Esaslar", c. 2-9, sayı: (29-211), yıl: 1328.

"Medreselerin İslâm Hakkında İtiraf ve Eşhadçılara", c. 10, sayı: 238, yıl: 1329.

"Talim ve Terbiyede Mektepler (Terbiye ve Talim), c. 1-8, sayı: (24-206), (25-207), yıl: 1328.

"Terbiye ve Talim Esasları", c. 1-8, sayı: (26-208), yıl: 1328.

"Mekteplerde Tedris Olunacak Ulûmun Tertibi (Terbiye ve Talim)", c. 2-9, sayı: (28-210), yıl: 1328.

“ ‘Vahdet-i Vücûd Diye Tercüme Edebileceğimiz’ Panteizmin Neden İbareti Olduğunu Araştıralım”, c. 10, sayı: 239, yıl: 1329.

“Yunan Dritnavt (Kruvazör Destroyer, Muhrib) Alıyormuş”, c. 11, sayı: 270, yıl: 1329.

“İslâm Tarih ve Müverrihler”, c. 25, sayı: 626, yıl: 1340.

Yeni Sebilürreşad'daki Makaleleri:

“Din Beşeriyet İçin Bir İhtiyaçtır” c. 2, sayı: 28, yıl: 1949.

“Memleketimizde Kudsiyet Duygusu Yaşayacaktır”, c. 3, sayı: 247, yıl: 1949.¹⁶

16 Bkz. *Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi*, c. VII, sayı: 4, Nisan 1962, 131-132; Gövsa, İ. Alaettin, “Şemsettin Günaltay”, mad., *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, İstanbul 1933-1935, III, 1490; Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II. Baskı, Ankara 1984, I, 97, 208, 245; Şahin, Kamıl, “Günaltay, Mehmet Şemsettin” mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 287. Ayrıca Günaltay'ın Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad'da onlarca makalesi bulunmaktadır. Makalelerin isimleri, tarihleri için bkz. Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991, 136, 413-416, 576.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEMSEDDİN GÜNALTAI'IN DİNİ VE İÇTİMAİ DÜŞÜNCESİ

GÜNALTAI'IN DİNİ VE İÇTİMAİ DÜŞÜNCESİ

Birinci bölümde hayatını ve eserlerini incelediğimiz Gûnaltay'ın hayatı boyunca bulunduğu bilimsel ortam ve siyasal çizgisinden de anlaşılacağı gibi çok aktif, hareketli, geniş ufuklu bir insan profili çizmektedir. Dolayısıyla, onun yaşadığı döneme ilişkin yorum ve tavırları açıklanmaya muhtaçtır. Ayrıca, onun Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti dönemi düzleminde takip ettiği yaşam çizgisi, o dönemin aydınlarının fikriyatı ve topluma sunduğu projeler hakkında önemli ipuçları verecektir. Biz, onu bu açılardan ikinci ve üçüncü bölümlerde ele alacağız. Öncelikle, toplumsal hayata ilişkin görüşlerini irdedeleyeceğiz.

I. İNSAN ve TOPLUM İÇİN "DİN"İN LÜZUMU

İnanmak, insana özgü bir meleke olup, insanın mevcudiyetini kendisine kanıtlamış bir düşünce eylemidir. Gûnaltay, insanlık tarihinde insanların inançlarını değerlendirirken, her toplumun ve insanın mutlak bir inanca bağlı olduğunu bize kadar ulaşan bilgi, belge ve bulgulardan öğrendiğimizi belirtmektedir. En fanatik ateistler bile bir varlığa inanma ihtiyacından kurtulamamış; kendilerini bu duygudan kurtaramamışlardır. Demek ki, inanma ihtiyacı insan için gerekli olan ve aynı zamanda dinsizliğe karşı gelen bir isyandır.

Gûnaltay, dinin fert ve cemiyet hayatındaki fonksiyonu üzerinde dururken, mülhid ve ateistlerin fikir babalarından sayılan Dante'den (1265-1321) alıntılar yapmıştır. Onun Dante'nin düşünceleriyle dinin gerekliliği meselesini işlemesi, enteresan bir yöntem olarak görülmektedir. Dinin tamamladığı ve yaptığı icraatın önemini Dante'nin şu sözleriyle ortaya koymuştur: "İnsanların en hassas yönleri dinleri ve itikatlarıdır. Bir insan kendi dü-

şüncesi ne olursa olsun, karşısındakinin fikir ve inançlarına saygı göstermek durumundadır. Bunun aksi davranışları sergileyen insanlar, ahlaksız ve alçaklık adına hareket etmiş sayılırlar.”¹

Düşünürümüz, dini, tarihin her devresinde insanlığın maneviyâtına, hatta maddiyâtına hakim olarak görülen tek âmil şeklinde vasıflandırmaktadır. Dünya üzerinde yetişmiş büyük mütefekkirlerin bir çoğu, dini incelerken şu soruları sormuşlardır: Din toplum ruhundan doğmuş bir şey midir? Veya harici bir kaynaktan mı doğmuştur? Veyahut insanlığın idrakinin alamıyacağı bir sebepten mi ortaya çıkmıştır? Durkeim (1858-1917) ekolü ise, dinlerin tahlil ve ızhında yeni bir yol açmış, daha çok ibtidai dinlere tatbik edilen metotların dışında, meseleyi sosyolojik boyutuyla ele almış ve fikirler ileri sürmüştür.

Mütefekkirimize göre, din, tamamıyla cemiyet hayatıyla ilgili olup toplumun içinde bulunan fertlerin zorunlu olarak kabul ettikleri bir takım telakki ve amellerin heyet-i mecmuasından ibaret olan içtimai bir müessesedir.²

Bu tanım, Günaltay'ın dönemine kadar İslâm literatüründe hakim olan klasik din tanımının çerçevesini aşmış bir tanım olup, daha çok sosyolojik açıdan yapılmıştır. Ve diğerlerine (İslâm alemine) göre oldukça bilimsel, genel ve kapsamlıdır.

II. İSLÂM DİNİ İLERLEMeye ENGEL MİDİR?

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanları ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında -hatta sonraki yıllarda bile- münevverlerimiz tarafından, toplumumuzun gerilemesi, ilim ve fende ki donukluğumuz, yeni fikirlerin ve icatların üreticileri arasında insanlarımızın olmayışı gibi meselelerimizin sebebi, hep İslâm'a ve Müslümanlar'a maledilmeye çalışılmıştır. Bu çevreler, İslâm Dini'nin bizzat kendisinin, bu duruma sebep olan fikir, Müslümanları da bu ortamın müsebbibi olan kimseler olarak suçlamışlardır. Tabii ki, bu düşüncede olan mütefekkir ve münevverlerimiz bir fikrin temsilcileri olarak, bu nitelendirmelerde bulunmuşlardır.

1 Günaltay, *Zulmetten Nura*, 55-56.

2 Günaltay, *age.*, 56-59; ayrıca bkz. Mert, Nuray, *Latiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış (Cumhuriyet Kurulurken Lâik Düşünce)*, İstanbul 1994, 96.

babına imtiyaz payeleri verilmiş ve toplum içerisindeki statüleri en üst düzeyde tutulmuştur. Yine bu din ki, müntesiplerine "Hiç bilenlerle, bilmeyenler bir olurmu?"⁶ ilâhi prensibini getirmiştir. Gûnaltay, bu konudaki görüşlerine şunları da eklemiştir: "Ancak İslâm milleti derin bir uykuda bulunmaktadır. Bundan dolayı bu millet uykudan uyanmak ve varlığını tehdit edenlere karşı ilmi çalışmalarını artırmak zorundadır. İlmî, dinî ve fennî diye ayırıp, fennî ilimler karşısında bulunanları veya Müslümanları böyle algılayanları uyarmak lazımdır. Gerek fen ilimleri, gerekse dinî ilimler, Müslümanların ilerlemesi için gereklidir."⁷

Göröldüğü gibi Gûnaltay, ilimlerin seküler bir çerçevede tasnifine karşıdır. Zaten böylesi bir ayrım Müslümanların tarihte geri kalışlarının miladını oluşturmaktadır.

III. MAÂRİF, MEKTEPLER ve MUALLİMLER

Gûnaltay, eğitim ve öğretim meselesini sürekli işleyerek bu konudaki hassasiyeti göstermiştir. Gerek makalelerinde, gerekse eserlerinde ve hatta meclis kürsülerinde sürekli olarak bunu gündeme getirmiştir. O, toplumun dayanağı olan kitleyi münevver ve üretken olarak yetiştirmenin, bütün hükümetlerin ve yöneticilerin en önemli görevlerinin başında geldiğini belirtmiştir.⁸ Bunun için de, öğretmenlerin nitelikli ve kaliteli yetiştirilmelerini daima savunmuştur.

Bu fikirlerden de anlaşılıyor ki, maarifin temelini oluşturan öğretmenlerin tedrisatı ve yetiştirilmeleri meselesi, 20. yüzyıl Türkiye'sinde sık sık işlenip aynı zamanda da fikrî tartışmalara sebep olurken, bugün de hâlâ güncelliğini korumaktadır. İçinde bulunduğumuz yıllarda Milli Eğitim Bakanlığı'nın, öğretmen yetiştiren kurumlar ve öğretmenlik mesleğinin saygınlığının korunması ile ilgili çalışmaları gündemine alması, bu konuya olan hassasiyeti göstermektedir.

Şemseddin Gûnaltay, eğitim konusunda, bizzat gördüğü Bulgaristan ve İsviçre örneğini vermiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında henüz ilçelerde dahi ilkokulların olmadığı bilinirken,

6 Zümer: 9.

7 Bkz. Gûnaltay, *age.*, 100-159.

8 Gûnaltay, *age.*, 301.

aynı dönemde İsviçre'nin köylerinde bile mükemmel bina ve her türlü araç gereçlerle donanımlı ilkokulların olduğu bir vakaadır. Ayrıca, bu okullarda okuyan öğrencilerin tüm okul ve eğitim masrafları devlet tarafından finanse edilmekte olup her türlü kitap ve kütüphane ihtiyaçları karşılanmaktadır. Burada verilen örnek 21. yüzyılın başında var olan bir örnek değil, 20. yüzyılın başında gerçekleşmiş olan bir vakaadır.

Mütefekkirimiz, öğretmenliğin özel ve saygın bir meslek olduğunu, bunun için de her önüne gelenin -"lalettayın bir mektep şehadetnamesi veya sathı bir imtihana istinaden tayin edilen muallimlerin"- muallim yapılmamasını, bilmek ile "ta'lim" in farklı durumlar olduğu inancını belirtmiştir. Yine, okullarda uygulanan programların insanımıza uygun olmayışını; "körpe zihinlerin" ne kadar faydasız ve gereksiz bilgilerle meşgul edildiğini şiddetle eleştirmiştir.⁹ Ayrıca, o, ezberciliğe dayalı bir eğitim anlayışını değil, analitik düşünceyi temel alan bir anlayışı benimsemiştir.

Günaltay'ın (o dönemde) maarifimizi tenkit ettiği konularla,¹⁰ eğitim sistemimizin bugünkü meseleleri (sıkıntılar) arasında bir paralellik kurmak mümkündür. Burada, eğitim konusunda getirilen yapıcı müspet eleştirilerin güncelliğini koruması sebebiyle, *Zulmetten Nura* adlı eserden şu cümleleri aktarmak yerinde olacaktır:

Tedrisatımız, öteden beri memlekete müstehlik yetiştirmek esasına istinad ettirmiştir. Mektepten çıkan her şakird, devlet kapısından başka sığınacak bir yer bulamıyor. Çünkü okuduğu şeylerle kendi kendine geçinmek iktidarından mahrum bulunuyor.

Programlar, memlekete müstehlik yetiştirmek esasından inhiraf etmeyecekse, fazla mektep yışadı atı için faydadan ziyade mazarrâta mucip olabilir. Hele İstanbul'daki tedrisatla Van'daki tedrisatın, İzmirle Erzurum mektepleri programlarının birbirinin aynı olması kadar garip şey olmaz.¹¹

9 Günaltay, *age.*, 303.

10 Bu dönemdeki eğitim ve öğretimin muhtevası ve hedefleri ile ilgili ileri sürülen öneriler ve yapılan tartışmalar için bkz. Sankaya, *Medreseler ve Modernleşme*, 113-117.

11 Bkz. Günaltay, *age.*, 304; karşı. Aydın, Muhammed Şevki, "Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı", *EÜİFD*, sayı: 5, Kayseri 1988, 245.

Günaltay, okul programlarının hazırlanmasında, yörenin ihtiyaçlarının gözönünde bulundurulması gerektiğini, aynı zamanda bu hazırlanan müfredatlarla mektepten çıkan insanımızın tüketen bir yapıdan ziyade, faydalı ve üretken olarak topluma entegre olmasının gerekliliğine inanmaktadır. Günaltay'ın, eğitim programları ve müfredatları hakkındaki bu tespiti yerinde bir düşüncedir. Zira, memleketin tümünde aynı programların uygulanması birtakım sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Örneğin, Karadeniz Bölgesi'ndeki teknik okulların programlarına, denizcilik, balıkçılık, fındık ve çay üretimiyle ilgili derslerin eklenmesi nasıl yerinde bir karar olarak kabul görecektse, aynı şekilde Marmara Bölgesi'nin sanayi şehirlerindeki teknik okulların programlarına makina, tekstil, motor vb. gibi derslerin programlara alınması da aynı oranda kabul görecektir. Yine bu bağlamda, üretken ve verimli bir nesil yetiştirilecekse, bunun yolu da elbette eğitimle olacaktır. Bunun için, bölgelerin yeraltı ve yerüstü gelir kaynaklarına göre, teknik ve meslek liselerinin açılması ve sayılarının çoğaltılması gereklidir. Aynı zamanda eğitim programları ve müfredatlar bu şartlara uygun bir şekilde hazırlanmalıdır.

Bu meyanda öğretmenlik mesleğinin de, iş bulamayanların veya açıkta kalanların yaptığı bir meslek olmaktan çıkarılıp, asli mevkiine kavuşturulması gerekmektedir.

Münevver öğretmenlerimiz sayesinde insanımız, köylümüz, şehirlimiz... tembellikten, aşiret baskısı ve benzeri zararlı akımlardan kurtulacak; halkımızın içerisinde yerleşmiş olan hurafeler, batıl inançlar mezhep taassuplarının ve itikadlarının kaynakları da kurutulacaktır. Maarif meselesinde, yalnızca çocukların eğitim ve terbiyesi değil, büyüklerin (olgunların) de eğitimleri ve topluma faydalı olarak yetiştirilmeleri gerekmektedir.¹² Çocukların eğitimlerinin okul ve aile işbirliğiyle gerçekleşmesi halinde, daha fazla fayda temin edilecektir. Bu noktada, öğrenci velilerine ve okul idarecilerine büyük görevler düşmektedir. Büyüklerin eğitimleri ise, okuma-yazma kursları veya meslek

12 Günaltay, *Maziden Atıye*. 310-311.

kursları şeklinde yapılabilir. O günün şartlarında Gûnaltay'ın teklifleri, eğitimde radikal bir reform örneğidir. Bu düşünceler, hâlâ modern zamanlarda bile güncelliğini kaybetmiş değildir.

IV. TEKKELER ve TARİKATLAR

Bilindiği gibi önceleri toplumsal bazda önemli fonksiyonlar icra etmiş olan tekkeler, 18. yüzyıldan sonra bozulmaya, çürümüşlüğe ve miskinliğe yuva olmaya başlamıştır. Ele aldığımız dönemde bu mesele iyice su yüzüne çıkmış ve Osmanlı entellektüelleri arasında üzerinde en çok durulan konuların başında gelmiştir.

Gûnaltay, gerileme ve tükenmenin sebepleri içerisinde tekke-lerin menfî yönde büyük bir fonksiyon icra ettiğini düşünmektedir. Ona göre tekkeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun, diğer devletler karşısında güç kaybetmesiyle birlikte, esas vazifelerini yerine getirmemiş aksine atalet, miskinlik asker kaçaklarının sığındıkları mekanlar haline dönüşmüştür.¹³

Tarihi süreç içerisinde tekkeler, insanlarımızı, içtimâî münasebetleri izah eden, kişilik haklarını anlatan, toplum içindeki sosyal statülerinin gereği olan şahsiyeti kazandıran sıcak sevgi yuvaları olmuşlardır. Ayrıca milletimizin savaşlar, felaketler ve musibetler karşısında sabırlı ve metanet sahibi olmaları, manevî ve ruhî olgunluğa ulaşmaları bu sivil toplum ocaklarında gerçekleşmiştir. Ancak, diğer kurum ve teşkilatlardaki (askerî, idarî, iktisadî...) gerileme, dağılma ve koordinasyon eksikleri, bu "kâmil insan" yetiştirme hedefi içerisindeki sevgi ve kardeşlik yuvalarının bozulmasına zemin hazırlamıştır.

Düşünürümüzün eserlerinde, şahsî ve siyasî emellere en uygun ortamı hazırlayanların tarikat ve tekkeler olduğu yaygın olarak dile getirilmiştir. Ona göre, Fatımilerin kurucusu olduğu Murabıtlar'ın dervişlikten şeyhliğe, şeyhlikten de saltanata geçişi bu yolla gerçekleşmiştir. Bu tezi doğrulayacak olaylara İslâm tarihinde sıkça rastlanıldığı bir gerçektir. Osmanlı yerleşim yer-

13 Gûnaltay, *Zulmetten Nura*, 192-193. Tarih boyunca tekkelerin sosyal hayattaki misyonları ve son dönemlerde içinde bulundukları durumlar için bkz. Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, II. Baskı, İstanbul 1980, 147-188.

lerinde derviş kıyafet ve giysilerine bürünmüş insanlar olmuşsa da, bunların devleti sarsacak kadar etkileri olmamıştır. II. Beyazıt'ın (1447-1512) idari yönetimdeki etkinliğinin yeterli olmamasından yararlanan irşat postundan devlet tahtına çıkan İsmail Safevi (?-1578), Osmanlı beldelerine çeşitli şekil ve kıyafette mürşit şeyh adı altında çok sayıda "derbederi" sokmayı başarmıştır. Bunlar, Anadolu'daki bir kısım cahil halk tarafından kabul görmüş, hatta bazı isyanlar çıkarmaya bile teşebbüs etmişlerdir. Cemiyetin bozulmasına fesat tohumlarının ekilmesini çok sayıdaki insanın kanının akıtulmasını bu cahil, Rafizî softaları neden olmuştur.¹⁴

Fakat, tekke ve tarikatların toplumlara etkisi, Şemseddin Bey'den verdiğimiz örnekler dikkate alınıp da, hep menfî yönde telakki edilmemelidir. Büyük düşüncelerin ilham kaynağı olan Cüneydi Bağdadi (ö.297/909), Beyazıt-ı Bistamî (ö.234/848), Ahmed Bedevî (596/1200-675/1276), Rabiâtü'l-Adevî (ö.135/752-753) gibi mutasavvıflar milletimizin ruh güzelliğine güzellikler katmışlar, ulvî faziletler ülemeye çalışmışlardır. Yine, Mevlana Celaleddin-i Rumî (1206-1274), Yunus Emre (ö.1320), Hacı Bayramı Velî (753/1352-833/1430) gibi Anadolu evliyaları ve tekke erbabının hizmetlerinin unutulması mümkün değildir. Tekkeler, ancak ahlaklı necip nesillerin yetiştirilmesi, nefislerin tezkiye edilmesi, ruhların hayat ve huzur bulması amacı gözetilerek tesis edilmişlerdir. Zaman içerisinde bu yüksek amaçlar saptırılarak, tarikatler çizgilerinden uzaklaştılar, nur saçan mekanlar yerine, karanlık, miskinlik, atalet merkezlerine dönüştüler. Tekkelerde İsmail Ankaravî ve Şeyh Galip (1757-1799) gibi münevver mutasavvıfların sayısı, yok denilecek kadar azaldılar. Tekkelerin bir çoğunun, amaç dışı kullanım yerleri haline dönüşmesi, özellikle Osmanlı'nın son yüzyılı içerisinde daha belirgin bir hal almıştır.¹⁵ Hatta II. Abdülhamit (1842-1918), tarikatların çoğunun asıl hizmetlerinin dışına çıkması, kendi aralarındaki kavgalara kadar varan mücadelelerini de gözönünde bulundurarak, birkaç tasavvuf ekolünün dışındakilerin faaliyetlerine sınırlan-

14 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, II. Baskı, İstanbul 1999.

15 Bkz. Günaltay, *age.*, 194-197

dirmalar getirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise, tekke ve zaviyelerin 30 Kasım 1925 tarih ve 677 nolu karar ile kapatılmasına karar verilmiştir.¹⁶ Zamanın şeyhlerinden birisi bu kapatılma kararı konusunda "Tekkeler kendi kendilerini zaten daha önce kapatmışlardı" diyerek, bu cemiyetin islah yuvalarının hazin durumuna işaret etmiştir.¹⁷ Ancak, tekkeler, zamanın Başbakan'ı Şemseddin Günaltay'ın 21 Ocak 1950 tarihli yazısı ile Meclis'e gönderilen "bazı türbelerin açılması" ile ilgili kanun tasarısinin, 4 Mart 1950'de kabul edilmesiyle tekrar açılmıştır.¹⁸

Şemseddin Günaltay, Tekkelerin eski kimliklerine kavuşturulup, islah edileceğini ve tekrar "feyizli müesseseler" haline dönüştürüleceğini savunmuştur. Bununla birlikte o, kendi zamandaki tekkelerin işlev ve durumlarını da sorgulamayı ihmal etmemiştir: "Gerilemiş medreseler son asırlarda Gelenbevi (1730-1790) gibi nadir bir kaç zat yetiştirmiş olduğu gibi, tekkeler de ihtimal ki birkaç mümtaz sima yetiştirmiş; ihtimal ki bugün de bozulmamış, çığırından çıkmamış bazı tarikatlar kalmıştır. Tekkelerin bugünkü hali zamanın ihtiyaçları, asrın medeniyetle telif edilebilir mi?"¹⁹ Düşünürümüz, İslâm tasavvufunun adeta uy-

16 Geniş bilgi için bkz. Ortaylı, İlber "19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti". *Türkiye Günlüğü*, sayı: 31, Ankara 1994, 30; Sakallı, Bayram, "Tekke, Zaviye ve Türbelerin Türk Toplumundaki Roller, Kapatılmaları ve Tepkiler", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Ankara 1994, 206-213; Gündüz, İrfan, *Osmanlılar'da Devlet-Tekke Münasebetleri*, III. Baskı, İstanbul 1989, 165-180; Ceylan, *Đin Devlet İlişkileri*, IX. Baskı, Ankara 1991, I. 334

17 Diğer taraftan bu döneme yakın bir zamanda yaşamış Kuşadalı İbrahim Halveti (1188/1774-1262/1845) bile yaşadığı zamandaki tekkelerden şikayet etmektedir. O, tekke devrinin kapandığını belirtirken, bu düşüncesinin gerekçesini şöyle ifade etmiştir: "Zamanımızda tekkelerde sulûk ve irşâd etvân yok... Tekkeleri meyhâne, kerhâne ediyorlar". Geniş bilgi bkz. Öztürk, Yaşar Nuri, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halveti (Hayatı, Düşünceleri, Mektupları)*, İstanbul 1982, 89-90.

18 Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 346-347. Tekkelerin yeniden açılmasına neden olan olay şöyle gerçekleşmiştir: "...Mayıs 1949'da Başbakan Günaltay, İstanbul'daki gezisini sürdürürken Süleymanlı Camii yanındaki Sinan'ın türbesini ziyaret etmek istediğinde, valî türbenin kapalı olduğunu hatırlar. Başbakan: 'Sinan'ın türbesi kapalı olur mu? Mimar Sinan gibi büyük bir dahinin türbesinin kapalı olmasına Türk vicdanı razı olmaz. Bu nevi Türk büyüklerinin türbelerinin açılması için Meclis'e bir kanun sevkedecektir. Türbelerimizle çocuklarımız görüş gezsinler. İstanbul'un sahibi olduğumuzun delili bunlardır." Bkz. Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 345-346.(naklen; *Selamet Mecmuası*, sayı: 44, 397 (Mayıs 1949).

19 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, 194-197; ayrıca bkz. Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, 311-312.

gülsama mekanları olan tekkelerin, zamanın ve toplumun değışim şartlarına göre yeniden yapılanması gerektiğini belirtmiştir.

İçinde yaşadığımız zaman dilimindeki bazı tarikatlar ve mensupları, teknolojinin nimetlerinden olabildiğince faydalanma yoluna gitmektedirler. Özellikle yazılı ve görsel kitle iletişim araçlarını kullanarak, kendi "yollarını" insanlara ulaştırma çabası içerisindeyler. Ayrıca, cemiyetin ihtiyaçlarına göre metot ve yöntemler geliştirerek, insana ulaşma çalışmalarında bulunmaktadırlar. Ancak, bazı tasavvufi ekoller, hala kendi iç yapılarında kapalı cemaat teşekkülleri halinde faaliyet göstermektedir. Bir anlamda "sivil toplum kurumları" olan sufi cemaatler, dışı kapalı bir *getto* yaşayışını sürdüremezler. Zira, çağımız bilgi ve iletişim çağıdır. Uydu yayıncılığı ve internetin hayatımıza girmesiyle *mahremiyet* alanları bile deşifre edilmiştir. Bu durumda tasavvufun kapalı dünyası da nasibini almaktadır. Diğer taraftan, modern devlet anlayışları bireyi yalnızlaştırmaktadır. Bu da ister istemez bireyi sosyolojik anlamda cemaat yapılanmalarına dahil olmak konusunda zorlamaktadır. Felsefe ve Kelam gibi İslâm düşüncesinin üç saç ayağından birisi olan Tasavvuf, aynı zamanda sosyal bir kurumdur. Günaltay'ın da işaret ettiğı gibi sosyal kurumlar, toplumların nefes alıp vermesine yarayan oksijen çadırı konumundadır. Önemli olan bu müesseseleri, aksiyoner bir konuma tekrar kavuşturucu bir kimliğe büründürmek gerekmektedir.

O halde, çağdaş tasavvuf ekolleri, her türlü bağnaz, batıl inanç ve hurafelerden uzak, İslâm'ın özüne bağlı, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet'in yolundan ayrılmayarak, toplumun her kesimine siyasi bir kaygı taşımadan- ulaşma metotlarını araştırmalı ve bu çerçevede faaliyetlerini yapmalıdırlar. Aksi takdirde, Müslümanları eğitme, yetiştirme ve aydınlatma işlevi yerine, kitleyi karanlığa, batıl ve hurafelere (İslâm dışı inançlara) sürükleyebilirler. Mütefekkirimizin fikirlerinde bu ve benzer kaygıların varlığını görmek mümkündür.²⁰

Mütefekkirimiz, hurafelere ve batıl inançlara karşı daima bir mücadele içinde olmuştur. Bunu gerçekleştiren de düşünce-

20 Bkz. Günaltay, *age.*, 191-197

lerinden taviz vermeye hiç yana mamı tır. Ona göre, mistisizm Doğu'nun en eski adetlerindendir. Budizm ve Brahmanizm'in savunmuş olduğu   retilerdeki riyaz tlara ve  ilelere tahammül ederek; bu yöntemleri kabullenmi  insanlarımız, zelil ve sefil hallere d  m  lerdir. Uzak Doğu'nun tembel, sefil ve cahilleri dervif kisvesi altında toplumun inançlarına, İ l m inancında mevcut olmayan itikatları sokmaya  alı mı lar ve bunda da nisbete başarılı olmuşlardır. İ l miyet'in temiz, pak, mücadeleyi ön plana alan anlayışı, yosunla mı , tortula mı  kalıntıları kökünden söküp atmıştır. Cahiliye Arap toplumunun adet, gelenek ve inançlarının, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından doğru-suyla düzeltilmesi, İ l m'ın bu konuda göstermiş olduğu duyarlılığı ortaya koyması açısından kayda değer bir noktadır. Ashab-ı Suffe'nin ilim, irfan, kulluktaki bilinç ve ula tukları makam, "dört halife"nin ve sahabenin zühd, takva ile birlikte ticarete ve geçimlerini sağlarken yapmış oldukları icraatlar, bizler için gerek num nelerdir.

G naltay, gerçek Müslüman fertlerin, bir taraftan cihad ve ilimle meşgul olurken diğer taraftan ziraat, sanat ve ticaretle i tigel etmelerinin, Allah katında ki  erefının, riyakar yalancı ve riyakar tembeller göre kat kat fazla olacağını ifade etmiştir. O, türbeler ve kabirleri ziyaret konusunda da çok sert eleştiriler ge-tirmi tir. Tekke ve türbeler gibi ziyaret mekanlarına derin ba lılık, eski mitolojilerden ve özellikle Hristiyanlık'tan bizim toplumu-muza girmiştir. Bugün, bu ziyaretlerin yansımaları daha değişik boyutlara ulaşmıştır. Türbeler ve tekkelere kurban adama-lar, mum yakmalar, bez ba lamalar, okunmuş şekerlerin türbe-lerde para karşılığı verilmesi... vb. İ l m dışı dinlerin mensupla-rının davranışlarını  a ı tırmaktadır.

Şemseddin Bey, türbe ve tekkelere adanan adaklar, dökülen paralar, harcanan ve israf edilen madd  imkanların değişik ve-rimli alanlara aktarılmasının (harp sanayisi) daha faydalı so-nu ları do uraca ı görüşünü ileri sürmüştür. Ayrıca o, tenkitle-rini bitirmeyerek bu mevzu ile ilgili olarak kaleme aldığı *Hur f t-tan Hakikate* adlı eserinde  u sonuçlara varmıştır: İ l miyet, Hi-ristiyanlık ve diğer dinler gibi kerametlere, olağanüstü olaylara,

insanüstü güçlere büyük derecede önem vermemiştir. Bir insan havada uça, su üzerinde yürüse, ateşe girse, karnına şiş soksa, göğsüne kılıç saplasa ve daha başka neler yapsa arif bir mürşid olması gerekmez. Batılı ilim adamları da manyetizm, hipnotizma gibi alanlarda maharet göstermektedirler. Hürmet ve aşırı saygı gösterilen türbelerde gömülü olan zevat, gerçekten evliya-ı kıram olsa bu yapılan davranışlardan şüphesiz manen azap duyarlar. Kurtuluş çaresini ölümlerden bekleyen insanlar, diriler arasında yaşamaya layık değildir. Hakikatte, İslâm'da ölümlerden faydalanma değil, ölümlere faydalı olma vardır. İnanç alanındaki yozlaşma, bu düşünceyi tersinden okumaktadır.

Günaltay, bu mevzuudaki düşüncelerini, İslâm'ın saf, temiz, necip inanç ve ibadetleri, Hint ve Yunan ananeleri ile karıştırarak, karma bir kültür yaratmaya çalışanları lanetleyerek noktalamıştır.²¹ Mütfeffekirimiz, bu fikirlerine dayanak olarak da Peygamberimizin "kabirlerin üzerinde mescit yapanlara, kandil yakarlara Allah lanet etsin" hadisini vermektedir. O, batıl inanç ve hurafelerin, cahil kimseler tarafından diğer toplum ve dinlerden alınarak, İslâm inançları gibi gösterilmesini şiddetle eleştirmiştir.

V. KAZÂ ve KADER MESELESİ

Kazâ ve Kader konusu hakkında hemen hemen her din ve ideoloji az veya çok fikirlerini söylemeden edememiştir. Düşünürümüz, bu mevzuudaki görüşünü açıklarken, öncelikle Batı literatüründe Fatalistler olarak geçen kaderciler üzerinde durmuştur. Fatalistler, herşeyin ezelde takdir edilip, tayin edildiğini mukadder olan ne ise onun gerçekleşeceğini ve takdire karşı herhangi bir tedbir almaya gerek kalmadığını fikrini taşımışlardır. Onlara göre, fiiller ve olayların gerçekleşmeleri tabiat dışı ve onun üstündedir. Bundan da anlaşılacağı üzere Fatalizm, beşerin irade ve seçme hakkını elinden tümenden alması sebebiyle "cebri" bir konuma düşmüştür.²²

Günaltay, bu noktada fatalizm ile determinizmin bir mukayesesine girişmiştir. Fatalizm itikadi bir mezhep olduğu halde,

21 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, 283-295.

22 Günaltay, *Zulmetten Nura*, 351-352.

Determinizm fennî ve tecrübî bir meslek felsefesidir. Determinizm, meydana gelen olayların ve fiillerin cümlesini illiyet (nedsellik) prensibiyle açıklayan her nevi hadisenin bir takım sebep ve zorlamayla zuhur ettiği fikrini ileri sürmektedir. Bu düşünce ekolü, tabîî kanunların kapsam içerisinde var olan her eserin bir müessiri olacağı fikrine dayanmaktadır. İnsandaki irade bir tasarlamaadan başka birşey değildir. Halbuki tasarlama fiilin tasviri anında en çok tesir eden ve konu olan sebebe tabidir. Dolayısıyla deterministlerin anlayışı, insanda gerçek anlamıyla irade ve ihtiyarın olmadığını bize göstermektedir. Bizim irade ve seçme özgürlüğü (hakkı) olarak vasıflandırdığımız, Deterministlerin anlayışında bir mecburiyet ve çaresizliktir.²³

Mütefekkirimiz, kazâ ve kader konusunda, "İslâm'daki kazâ ve kader fatalizm mi?" sorusunu ortaya koyarak cevap vermiştir.

Ona göre kâza ve kader meselesi, İslâm düşünürleri arasında da yer yer çok sert tartışmalara sebep olmuştur. Müslüman mütefekkirlerin bu konuyla uğraşmaları, Hasan el-Basrî ile öğrencisi Vasl b. Ata arasında geçen olayla başlamış gibi gözükse de, cahiliye Araplarında da cebriyecilik vardır. Kur'an onları eleştirir.²⁴ Ayrıca, Asrı Saadet'te Peygamberimizin, Sahabenin bu mevzudaki soruları ile muhatap olduğu da bir gerçektir. Vasl b. Ata "insan kendi eylemlerinin yaratıcısıdır" nazariyesini ortaya koyduğunda, Cehm b. Saffan da "insan fiillerinden mecburdur" görüşünü savunmuştur. Gûnaltay'a göre bu ilk tartışmalar sonucunda, Müslümanlar arasında "ne yapalım kader böyle imiş" teraneleri tutturanlar, farkında olmaksızın Müslümanları "cebr-i mutlaka" sürüklediler. Dolayısıyla İslâm toplumunda sefalet ve inkıraz (gerileme) baş göstermiştir. Mütefekkirimiz, "Müslümana bir lokma, bir hırka kafidir" düsturunun kendilerine şiar edinen dinin hükmetinden habersiz bir takım insanların telkinlerine ilgi gösteren, Avrupalı mütefekkirlerin çıkardığı neticeyi de şöyle belirtmiştir:

23 Gûnaltay, *age.*, 353.

24 "Putperestler diyecekler ki: 'Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız ortak koşardı. Hiçbir şeyi de haram kilmazdık. Bu şekilde onlardan öncekiler de (peygamberleri) yalanladılar da sonunda azabımızı tattılar. De ki: Yanınızda bize açıklayacağınız bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz ve siz sadece yalan söylüyorsunuz.' (En'âm: 148).

Kazâ ve Kader akidesi, İslâmlara saadet ve şekavetin muayyen ve mukarrer olduğunu talim ediyor. Din ve akide efkâr-ı nas da en hakim olan bir kuvvettir. Telkin edildiği vechile kazâ ve kadere iman etmek terakki ve tekamüle katıyyen manidir. Madem ki herşey mukadder imiş insan ne kadar çalışırsa çalışsın, terakkiye gayret etmenin ne faydası olur. Müslümanlar kendilerine telkin edilen kazâ ve kader akidesinden bu neticeyi çıkardıkları cihetle, say ve gayreti fayedasız buluyorlar. Bu hal, kendilerini ataletle sevk ediyor. Demek ki Müslümanları bugün ezip yıkan felaketler, kendi dinlerinin, kendi akidelerinin icabât-ı zarurîyesidir!... Son zamanlarda memalik-i islâmiyeden bazılarında tecelli eden meyl-i terakki, esassız ve taklidi bir hareketten başka birşey değildir. Akide-i dîniye daha esaslı olduğu için şu suretle tecelli eden meyl-i terakkiden bir fayda beklemek abesdir. Çünkü taklidi icab edeb esbâb zayıf olur olmaz bu meylde sönecek, daha galip, daha nâfiz olan dîn yine hükümünü icra edecektir. Şu halde İslâmlar terakki edebilmek için behemal dinlerini ihmal ve belki terketmelidirler.²⁵

Batılı mütefekkirlerin, İslâm'ı atalet ve tembellik kaynağı, yeniliğe kapalı gibi vasıflarla nitelendirmesiyle İslâm'ın uluhiyetinden ve hükmetlerinden gafil cahiller gûruhunun hakiki İslâm ahkâmı diye yaptıkları değerlendirmeleri, birbiriyle paralellik arz etmektedir. Bu da en çok dimağları pırl pırlı taptaze genç nesillere tesir etmektedir. Yukarıda müsteşrikler tarafından ileri sürülen görüşler, mensup oldukları dinlerinin ne olduğunun tetkik zahmetine katlanmayanların, vaaz kürsülerinde İslâm'ın kader hakkındaki telkînünün bu olduğuna hükmetmeleri sebebiyle doğal karşılamak gerekmektedir.²⁶ Mütefekkirimiz Günaltay, İslâm'ın yanlış anlaşılmasına ve anlatılmasına sebep olanları şiddetle eleştirmektedir. Çünkü onların dinî telakkileri yazgıcıdır. Yazgıcı bir din anlayışının Müslüman kültürünün genlerine işlemesinde siyasî iktidarların büyük payı vardır. Halbuki İslâm, bir ilim ve irfan dinidir. Her ne zaman Müslümanlar ilme sarılmışlarsa, terakki etmişlerdir. Her ne vakitte ilimden, sahîh din anlayışından uzaklaştılsa, o zaman gerilemiş ve felakete düşmüşlerdir. Kader ve tevekkül hakkında yanlış telkinlerle zin-

25 Günaltay, *age.*, 355-356.

26 Günaltay, *age.*, 356; ayrıca bkz. Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış* (Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce), 67.

de ruhlarını öldürerek, İslâmiyet'ten ne kadar uzak olduklarını bilfiil göstermişlerdir.

Şemseddin Bey, modernist Müslûmanların ilklerinden kabul edilen Mısırlı Muhammed Abduh'u övgüyle andıktan sonra, onun İslâmiyet'i fatalizm ile itham eden garplılara cevaben yazdığı reddiyeden bazı düşüncelerini almıştır. Bu noktada, reddiyeden hareketle bazı değerlendirmeler yapmak yerinde olacaktır: İslâm'ın kitabı Kur'an "Erbâb-ı cebrin" fikirlerini reddetmekle, kesbî ve ihtiyarî 64 ayetle isbat etmektedir. Her insana fîllesinde serbest olması meselesiyle ümmetlerin ahlâk ve tebâ üzerindeki ilâhî kudret arasında mevcut olan farkı derhal görür. Kulun fîllerindeki ihtiyarını vicdan ikrar eder.²⁷

Hız. Peygamber'in sözleri ve fîlleri, bu gerçeği her zaman teyid etmiştir. Zira Peygamberimizin hayatı, mücadele, mücahede, çalışma, gayret vb. hallerle dopdoludur. Hiçbir zaman atalet, bıkkınlık, bezginlik, tembellik vb. durumlar, o güzide insanda sadır olmamıştır. Sahabe-i Kiram da aynı yoldan giderek onun mesleğini tuttular. Ondan sonra gelenler selef-i salihinde ashabın yolunu dikkatle takip ettiler.²⁸

Gûnaltay, Muhammed Abduh'ın reddiyesindeki fikirleri şu ilginç tespitlerle nihayete erdirmiştir: "İakın, eğer Müslûmanlar, hakikât-i dine rucu etmiş olsa idiler, üzerlerine farz olan **vezâfî** eda ederler, topraklarını sürerler, servetlerini çoğaltırlar. **Ecânî**-be karşı ellerinden gelen kuvveti hazırlarlar, teşebbüslerinin müsmîr olması için kaderin imdadına itimat ederler, hiçbir zaman ölûmden kurtuluş olmadığını bilerek savletlerinde **kayd-ı** hayatı hatıralarına bile getirmezlerdi; sonra işlerindeki **erbâb-ı** azım, paye-i izzete doğru yürürdü de kavinin zayıftan, **azızın** zelliden istihsal edeceği mevki-i istirdad ederlerdi."²⁹

VI. İÇTİHAT ve İÇTİHAT KAPISI

Bilindiği gibi İslâmcıların kahtır ekseriyeti, İslâm toplumlarının ayağa kalkması ve ilerlemelerini sağlamaları için üç öneride bulunmuşlardır. Bunlar, Kur'an ve sünnete dönüştürme, içtihat kapı-

27 Gûnaltay, *age.*, 359.

28 Gûnaltay, *age.*, 359-361.

29 Gûnaltay, *age.*, 363.

sının açılması ve cihad. Bir İslâmcı olan Günaltay da bu fikirleri, hayatı boyunca konuşma ve yazılarında seslendirmekten geri kalmamıştır. O, kaleme almış olduğu eser ve makalelerde ve inceleme-araştırmalarda, gerilemenin (inkıraz), hurafelerin ve ataletin sürekli karşısında olmuştur. Hayatını, adeta bu mücadeleye adanmıştır. İctihat ve icthadın gerçekleşmesi meselesiyle de oldukça fazla ilgilenmiştir.

Bundan dolayı Gotthard Jaschke, Günaltay'ın "reformculuk ve milliyetçilik arasında bocaladığı" görüşünü ileri sürmüştür.³⁰ Zira, Günaltay, İslâm reformistlerinin öncüleri Cemaleddin Efgani (1838-1897) ve öğrencisi Muhammed Abduh'un (1845-1905) fikirlerinden etkilenmiştir.³¹ Günaltay'ın özellikle Abduh'a karşı sempatisini, eserlerinde görmek pekala mümkündür.

Muhammed Abduh, Cemaleddin el-Efgani'nin en ateşli öğrencisi idi. Muhammed Abduh, gerekçeleri kültürel olmaktan çok dinsel olan Mısır reformculuğunun kurucusu olmuştur. Abduh, hocasının fikirlerini savunanların en başında gelmekteydi. Abduh, İslâm medeniyetinin gelişmemesinin en büyük sebebini, Şeriat'ın donmuş halinde görmekteydi. Bunun için, dört büyük mezhebin ve ulemanın yetkilerinin kayıtsız şartsız kabul edilmesi ve onların arkasından körükörüne gidişi eleştirmektedir. Günaltay'ın fikirlerinde büyük etkisi olan Abduh, çözüm olarak şu reçeteyi sunmuştur: Ulemaya bağımsız icthad kapılarını açmak ve bu yolda zamanın şartlarına ve Müslümanların saadetine uygun yeni "icma" lara ulaşmak gerekir. Onun ideali, bunun sonucunda selef-i salihinin yoluna ulaşmayı amaç edinen bir din anlayışına varmaktır. Muhammed Abduh'un başarısı, sünni Müslümanlara Batı yolunun kapısını açmak ve bu yolda onları birkaç adım ilerletmek olmuştur.

Türkiye'nin modernizmin etkisine girmesinin, Tanzimat'la birlikte Batı'ya yönelişle başladığı kabul edilmektedir. Jaschke, "Muhammed Abduh'un anladığı anlamda bir reform, Birinci

30 Jaschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, 13.

31 Bkz. Günaltay, "Müslümanlık Aleminde İtibah Emareleri", *İslam Mecmuası*, c. I, sayı: 4, 110-111; Albayrak, Sadık, *Şeriaten Lâlküğe*, İstanbul 1977, 301-302.

Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de hiç bahis konusu olmanuştur." fikrini ileri sürmektedir.³²

Abduh'un kısa olarak vermeye çalıştığımız bu fikirlerinin Gûnaltay'ın düşüncelerindeki etkisini ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu bağlamda, mütefekkirimiz en son düşüncelerini ifade ettiği, TBMM.'de 1949 yılında "Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi" hakkında yaptığı konuşması önemlidir. Gûnaltay, bu konuşmasında şu fikirleri savunmuştur: "Arabistan'ın Hicaz çöllerinde yetişmiş olan İmam Malik'in bin bu kadar sene evvel o zamanın ve muhitin icap ve ihtiyacına göre yaptığı içtihatlarına ittiba edecek değiliz. Yine söyleyeyim, Afrika'da Berberiler arasında yaşayan İmam-ı Hanbeli'nin, memleketinin icap ve ihtiyaçlarına göre kurduğu esasları kabul edecek değilim. Bizim kabul edeceğimiz kanunlar, bu memleketin ihtiyaçlarını bilen yine bu memleketin en güzide evlatları olarak seçilip B.M. Meclisi'ne gelen milletvekillerinin tanzim edecekleri kanunlardır."³³

Şimdi, düşünürümüzün, içtihat mevzuunda ortaya koymuş olduğu tetkiklerin tahliline geçebiliriz. Ona göre, içtihat her çağ için gerekli olan bir ihtiyaçtır. İnsanların uygarlık alanında terakkiyatı ile birlikte insanların ihtiyaçları ve hemcinsleriyle olan ilişkileri de o oranda artış göstermektedir. Afrika'nın iç kısımlarında yaşayan bir yerli ile Nil çevresinde yaşayan bir ferdin ah-

32 Jaschke, *age.*, 13-14.

33 *T.B.M.M. Zabıt Ceridest*, Dönem VII., İctima: 3, XX, 596. Pakistanlı düşünür Muhammed İkbâl'in (1873-1838) de **tıpkı** çağdaşı Gûnaltay gibi, içtihat gücünü, TBMM'nin kullanmasına olumlu baktığı, hatta desteklediği görülmektedir. İkbâl'in bu konudaki düşünceleri şöyledir: "...Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hilâfet müessesesi meselesinde içtihat kudretini nasıl kullanmıştır. Sünni görüşüne göre bir İmam veya Halife'nin tayini bir emr-i vacip, yani yerine getirilmesi gereken mutlak bir emirdir. Bu hususta ilk akla gelen soru şudur: Halifelik ünvanı ve makamı bir tek kişiye tevdi edilebilir mi? Türkiye'nin içtihadı odur ki, İslam'ın ruhuna göre, Halifelik veya İmamlık görevi bir gurup insana veya halk oyuyla seçilen bir Meclis'e devredilebilir. Bildiğim kadarıyla, Mısır ve Hindistan'daki Müslüman din adamları ve alimler, bu konuda görüşlerini henüz açıklamamışlardır. Ben şahsen, Türk görüşünün doğru olduğuna inanıyorum. Bu konuda gereksiz tartışmaya lüzum yoktur. Demokratik hükümet düzeni sadece İslam'ın ruhuna tamamiyle uygun olmakla kalmıyor, İslam dünyasında halen etkinliklerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline de gelmiştir. İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev: N. Ahmet Asrar, II. Baskı, İstanbul (trz), 213. Daha fazla bilgi için eserin 214-240 sayfalarına bakılabilir.

lak ve yaşayışları, ihtiyaçları, geçim şekli, hayat standartı bütünü farklıdır. Birkaç esaslı örf'e dayalı kabile reislerinin keyfi yönetimleri, bedevilerin kendi aralarındaki hayatlarının intizamını yeterli ölçüde sağladığı halde, ciltler dolusu hatta kütüphaneler dolusu kanunlar, uygar insanların ihtiyaçlarını ve ahengi ni temin edemiyor.

İhtiyaçların çeşitlenmesi ve artışı toplum içindeki muamelelerin de genişleme ve artmasını, buna bağlı olarak da örf ve nizamların genişlemesini gerektirir. Daha başka ihtiyaçlara, daha önceki zamanlara göre, içtihat edilerek vâz olunmuş usuller yeni sıkıntı ve problemleri çözemez; yeni yeni ihtiyaçlar, sürekli bir şekilde yeni kanunlar ve düzenlemeler ister.

Bu kanunlar yapılmaz, yeni düzenlemelere gidilip toplumun beklentilerine cevap verilmezse, cemiyet felç olur, medeniyet sahasında bir ilerleme kaydedilmez, gelişmelere ve ilerlemelere kapalı kalır, belki de geri kalır.³⁴ Günaltay, bu noktalardan hareket ederek, bazı kesin sonuçlara varmıştır: Milleti çürüme ve dökülmenden kurtarmak, ancak her çağda o zamanın ihtiyaçlarına göre içtihatlarla bulunmakla mümkündür. Zira "zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği (zamanın tegayyuriyle ahkâmın da tegayyur edeceği) İslâm Hukuku'nun esas kaidelerindendir. Peygamberimizin uygulamalarından ve sahabeyi bu mevzuudaki yönlendirmesinden örnekler sunan Günaltay, İslâm milletinin saadeti ve refaha ulaşması için, mutlak olarak içtihadın gerekli olduğu düşüncesinde olmuştur.³⁵

O, "ictihat ne gibi hükümlerde yapılabilir?" sorusunu içtihadı, itikadlar, ibadetler, melekât (ahlak) ve muamelat diye dört kısma ayırarak cevaplamıştır. İtikatlar, Kur'an-ı Kerim'de ve mütevatır hadislerde geçtikleri için, bu konuda içtihat câri değildir. İbadetler, Şariat (Kanun) Koyucu'nun vazettiği esaslar olduğu için, değişmezdir. Bunlarla ilgili hükümler tamamlanmıştır. Ancak, burada dikkat edilecek bir nokta var. O da bu hususta,

34 Günaltay, *Zulmetten Nura*, 381-382.

35 Bkz. Günaltay, *age.*, 383-386; Günaltay'ın da içinde bulunduğu Sebülürreşad ekibinin "ictihat" hakkındaki fikirleri için bkz. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 20-21.

muhtelif rivayetlerden en sahih olanını tercih etmek, kapalı olan bir tabiri açıklamak suretiyle derinliğine içtihadî araştırmalar yapmaktır. Yoksa hiçbir müçtehit farz olan ibadetlerden birini, kendi içtihadıyla değiştirme yetkisine sahip değildir.

Mütefekkirimiz, ahiret hayatıyla ilgili hükümlerde de insanların diledikleri gibi hareket edemeyeceklerini, bu konuda Kanun Koyucu neyi vazetmiş ise ona uymanın zorunlu olduğu fikrindedir. Ahlakî konulara gelince; müçtehidin ahlakî esaslara dokunmaması ilerleme ve tekamüle engel değildir. Aksine bunların değişmez olması, milli ve terbiyevî birlikle sonuçlanacağı gibi, fertlerin bir seviyede ahlakî faziletlerle kuşanmalarını temin eder. Gûnaltay'a göre, müçtehitlerin zamanlarını meşgul edecek olan esas alanın dünyevî muameleler kısmı olmaktadır. Çünkü dünyevî muameleler, örf, adet, zaman ve mekanın değişmesi ile değişir. Bunlar hakkında, her asırda o çağın gereksinimlerine, o mahallin (yörenin) zorlamalarına göre içtihatlarla bulunmak gerekir. Çünkü, muamelelerin alt kısımlarını, parçalarını sınırlamak mümkün değildir.

Gûnaltay'ın içtihatla ilgili düşüncelerini, birkaç cümle ile noktalamamız yerinde olacaktır: "Muamelelerde esas, menfaati temin, hayatı tanzim ve geçim işlerini düzenleyecek güçlü bir tarz vâz ederek dünyevî saadeti hazırlamaya çalışmaktan ibaret olduğundan muamelelerin bu gayelere göre ıslah ve takdire muktedir olabilecek mütefekkir dimağlara ihtiyaç vardır. Ferî hükümlerin istinbâtı hususunda bu gibi mütefekkir ulu'l-emrler yani içtihat erbabına ait olduğu şer'î emirler cümlesindendir."³⁶

Ona göre, içtihat kapısı kapandığından beri İslâm ümmetinin terakki kapıları da kapanmıştır. Bunun için içtihat kapısı açılmalı, ancak bu, ilmi bir heyetle olmalıdır.³⁷İçtihat konusu,³⁸ günümüzde daha çok gündeme gelmektedir. Zira, yeni çıkan meseleler ve problemlerin nasıl çözümleneceği ve hükümlerinin ne

36 Bkz. Gûnaltay, *age.*, 387-402. Krş. Gûnaltay, "İctihad Ne demektir? Ve Ne Gibi Ahkâmda İctihat Olunabilir" *Sebilürreşad*, c. 10, sayı: 246, İstanbul 1329.195.

37 Gûnaltay, *age.*, 395-405.

38 Geniş bilgi için bkz. Karahan, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1971.

olduğu konusu, günümüz Müslümanlarının en büyük sorunlarından biridir. Örneğin, "organ nakli, borsa, enflasyon" gibi olgular, İslâm Hukuku açısından nasıl değerlendirilmelidir? Bu ilmi faaliyet, günümüzde "içtihat kapısı kapanmıştır" gerekçesiyle yerine getirilmiyor denilse de, fikri olarak içtihat yapılmaktadır. Sahalarında uzman alimler, İslâm'ın şer'i naslarını esas ve kaynak olarak, az da olsa çözümler sunabilmektedirler. Ancak, bu yeterli düzeyde değildir. Belki, bugün İslâm toplumlarının sıkıntısı realite olarak "içtihat kapısının kapatılması" değil. Zira, bu somut bir kapı değildir. Tamamen zihinsel, soyut bir adlandırmadır. Önemli olan içtihat yapabilecek düzeyde "ehil/uzman" bilim adamlarının istenilen performansta yetiştirilmemesi meselesidir. Günümüzün yoğunlaşan problemlerine çözümler bulmak için, artık "müçtehitler kurultayı" düzeyinde yeni çabalara ihtiyaç vardır. Çünkü içtihat, her zaman İslâm'ın aktüel değerini güçlendirecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY VE TÜRK-İSLÂM DÜŞÜNCESİ

I. İZDİVAÇ MESELESİ

Günaltay, toplumun en temel taşıını meydana getiren ve bunu meşrulaştıran aile izdivaç konuları hakkında önemli sorunları ortaya koyarak, çözümler getirmeye çalışmıştır. Ona göre, mutlu unsurlardan meydana gelen milletler, ister savaş ortamlarında olsun, ister barış ortamlarında daima muzaffer olurlar. Bu vasıflara sahip milletler, hergün daha hızlı ve kararlı adımlarla ilerleyerek, mükemmele doğru mesafe alırlar. Mutlu toplumları meydana getiren en küçük çekirdek yapı, aile kurumu-
dur. Aile ortamını teşekkül ettiren faktör de, evliliklerdir. Bu çerçeveden hareketle, bu kurumun sağlıklı ve işlevsel olabilmesi, bazı noktalara dikkat etmekle ve önem vermekle mümkündür. Şimdi, bunlara kısa kısa değinelim.

A. Ailenin Önemi

Milletlerin sosyal gelişmeleri, ekonomik durumları, siyasi konumları, o milletleri oluşturan ailelerin refah ve mutluluğundaki düzen ve seviyeleriyle orantılıdır. Aileler, mensup oldukları milletin simgeleridir. Bilgi çağı olarak nitelendirilen çağımızdaki gelişmiş toplumlar ve ülkeler, bugün toplumun en küçük birimi olan aileye daha fazla önem göstermektedir. Aileyi ayakta tutacak sosyal teşekküller, bakanlıklar ve yardım kurumları, günümüz dünyasında gittikçe önem kazanmaktadır.

Düşünürümüze göre aile, milletin seciyesini gösterir; aciz ve sefil ailelerden meydana gelmiş milletler, sağlam ve güvenilir adımlarla ilerleyemezler. Bunun sonucunda da, sağlıklı ve verimli nesillerin yetişmesi mümkün olmaz. Ailelerin hayat tarzlarının akılcı yöntemlerle ve düzenli bir şekilde tanzim edilmezse, toplum mutluluğunun teminat altına alınması ihtimali ortadan kal-

kar. Bundan dolayı izdivaç, aile hayatının esas şartıdır. Evlilikler, ne kadar doğal olur ve ne kadar samimi esaslara dayanırsa, aile hayatı o oranda düzenli olur.¹

B. İzdivaçta Ölçüler

İslâm'ın izdivaç hakkında getirmiş olduğu prensiplerin son derece açık olduğu bilinmekle birlikte, "küfüv" (denk, denklik) meselesine vermiş olduğu ehemmiyetin, insanlarımız tarafından pek dikkate alınmadığı bir gerçektir. Şemseddin Bey'e göre, denkliğe riayet etmeyen evlilikler daima başarısızlıkla ya da sefaletle sonuçlanır.² Düşünürümüzün bu düşüncesinde son derece kesin yargılara varması kanaatimizce pek gerçekçi olmaktadır. Çünkü toplumumuzda -Günaltay'ın belirttiği gibi- evlilikte denkliğe fazla özen gösterilmiyor. Ancak, boşanma vakaları ve aile kurumlarındaki tahribât Batı toplumlarına nazaran çok alt seviyelerde seyretmektedir. Bu "küfüv"ün hiç dikkate alınmayacağı anlamına da gelmemektedir. O halde küfüv nelerde olacaktır? Günaltay'a göre evlilik olayında, asalet (soy), güzellik, servet, ahlâk ve yaşta denklik olmalı ki, iki kalp arasındaki samimiyet (muhabbet) uyansın.³

İzdivaç gerçekleştirenlerin kendi düşüncelerinden ziyade, birleştiirmek istedikleri gençlerin birbirlerine her hususta "küfüv" olup, olmayacaklarını gözönünde bulundurmaları daha tutarlı ve müsbet sonuçlar verecektir.

C. Eşlerin Eğitimi

Bir nokta daha var ki, o da kızlarımıza ve kadınlarımıza daha iyi eğitim verilmesi, hatta eğitim seviyelerinin yükseltilmesidir. Bu mesele, ebeveynlerin evlatları üzerindeki hak ve mesuliyetlerinin en başında gelmektedir. Düşünürümüze göre, özellik-

1 Günaltay, *Zulmetten Nura*, 263-264; Günaltay'ın çağdaşı ve modernist İslamcılardan Musa Carullah (1875-1949) da 1933 yılında Berlin'de yayımlanan *Hatun* adlı eserinde "aile küçük bir devlet; devlet ise küçük bir aile" diyerek, aile müessesesinin ehemmiyetine dikkat çekmektedir. Carullah'ın aile ve nikah hakkındaki düşünceleri için bkz. Musa Carullah, *Hatun*, yayına haz. Mehmet Görmez, Ankara 1999, 1-9, 57-64.

2 Günaltay, *age.*, 265.

3 Günaltay, *age.*, 265. Ayrıca bkz. Musa Carullah, *Hatun*, 64-65.

le, 20. yüzyıl başlarında, kızlarımızın eğitimlerinin ihmali sonucunda, gençlerimizin Avrupalı kadınlarla izdivaçları ortaya çıkmıştır. Bu da birçok sakıncayı beraberinde getirmiştir.⁴ Bunda, şüphesiz demokrasi kültürünü yeterince içimize sindirememiz de payı var. Çünkü, demokrasi, hep halklar bazında ele alındı ve tartışıldı. Halbuki, demokrasi, ortak alanların insanca paylaşımı olarak tanımlanırsa, değerler bazında bir çatışma yaşanmayacak böyle bir ortam da kız çocuklarının her çeşidiyle eğitimden geçirilmesinin önü gönüllü seferberlikle açılacaktır.

D. Evliliklerde Yapılan Yanlışlıklar

İlk olarak ısırmalama evlilikler konusunda yapılan hataları söyleyebiliriz. Bu konuda yapılan yanlışlıklar, izdivaç olayında eşlerden değil, daha çok eşleri bir araya getiren araçlardan kaynaklanmaktadır. Isırmalama evlilikler, toplumumuzda çoğunlukla müsbet neticeler vermeyerek, onarılmaz anlaşmazlıklara neden olmaktadır. Yine sonradan uydurulmuş bidatlar, manasız geleneklerle birlikte, evlilik meselesini içinden çıkılmayacak durumlara sürüklemektedirler.

Evlilik olayındaki toplumsal yaralarımızdan biri de, mütefek-kirimizin ifade ettiği gibi 15-16 yaşlarındaki masum genç kızların, çok yaşlı insanlarla evlendirilmeleridir. Şemseddin Bey bu tür olaylara sebebiyet veren ebeveyni ve evlenen insanları şiddetle eleştirmiş ve böyle bir vebalin altından asla kalkamayacakları uyarısında bulunmuştur.⁵

Diğer taraftan, dini, ahlaki ve kültürü bizden farklı Avrupalı kadınlarla izdivaçların olmasıyla, vatanına faydalı, milletine sadık öz evlatlar yetiştirme problemi ortaya çıkmaktadır. Avrupa'ya işgücü ihtiyacını karşılamak amacıyla giden işçilerimiz arasında, bu tür vakalara -neticesi hiç iyi olmayan- rastlanmaktadır. Anne, evlatlarını Hıristiyan inançlarına ve Batı kültürüne göre yetiştirmeyi amaç edinirken, baba kendi İslâm inanç ve kültürünü çocuklarına vermeye yelteniyor. Sonuçta aile parçalanmaları, boşanmalar hatta evlatlarını birbirinden kaçırmaya kadar giden istenmeyen sonuçlar meydana gelmektedir.

4 Günaltay, *age.*, 267-269.

5 Günaltay, *age.*, 267

Günaltay'ın (1883-1961) evlilik konusundaki diğer bir ikazı da, kendi döneminde Fransızları taklitte aşırı giden gençlerimizin, evlilik aleyhtarı olma meselesidir. Düşünürümüz, evlilik karşıtı hareketleri, gelecekte milletimiz için tehlikeli akımlardan birisi olarak addetmektedir.⁶ Zira, evlilik akdini gerçekleştiren faktör nikahtır. Nikahsız beraberlikler ve ilişkilerin sonucunda, birçok sosyal problemin ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bu durum beraberinde neslin bozulması, ailenin yıkılması, fuhşun ve zührevi hastalıkların artması gibi toplumsal yaralara sebep olmaktadır. Bu ise, cemiyetin çökmesi demektir.

II. TÜRKÇE ve YABANCI DİL MESELESİ

Günaltay'ın akademik çalışma sahası felsefe ve tarih ağırlıklı olsa da toplumun meseleleri, memleketin sıkıntıları ve insanların problemleri ile alakalı konuları da gündemine almıştır. İşte, bu meselelerden birisi de Türkçe ve yabancı dil öğretiminin gerekliliğidir. Düşünürümüz, fikirlerini ağırlıklı olarak ifade ettiği *Zulmetten Nura* adlı eserinin ilk baskılarında yabancı dil öğretimine değinirken, Arapça ve Farsça öğretiminin önemi üzerinde durmuştur.⁷ Fakat eserinin daha sonraki baskılarında Arap ve Fars dili öğretiminin üzerinde durmadığı gibi, o bölümleri eserinden çıkarmıştır. Kanaatimizce bunun sebebi zamanın devlet politikalarıyla uyusmak ve mevcut iktidara karşı muhalefet etmemek gibi nedenlerin bulunduğudır. Zira, Cumhuriyet Türkiye'si'nin hedefleri Batı medeniyetinin standart ve kriterlerine ulaşmak olmuştur. Zaten Şemseddin Bey kitabının son baskılarında yabancı dil öğretiminden bahsederken de, o günün şartlarında revaçta olan Fransızca öğretimini kastetmektedir.

Türkçe'nin iyi öğretilmesi, güzel konuşulması, arı bir dilin (yabancı kelimeler olmadan) kullanılması, çalışmamızın birinci bölümünde zikrettiğimiz fikri cereyanlardan "Türkçülük Akımı'nın" fikirlerinden olmuştur. Türkçe'nin öğretimi, yabancı kelimelerden arındırılması... gibi meseleler hâlâ gündemimizi işgal etmektedir. Özellikle yaşlı kesimle yeni neslin anlaşamaması ve-

6 Günaltay, *age.*, 271.

7 Günaltay, *Zulmetten Nura*, Tevslî Tebaat Matbaası, II. Baskı, İstanbul 1331, 342.

ya henüz 20. yüzyılın başında yazılan Türkçe bir eserin bugünün orta öğretim okullarındaki (hatta üniversitedeki) bir gencimiz tarafından anlaşılamaması gibi dil problemlerimiz hala sürmektedir.

Gûnaltay, okullarımızda en çok önem verilmesi gereken derslerden birisi olarak lisarımız Türkçe'yi görmektedir. Ona göre, Arapça ve Farsça'dan alınan kelimeler yetmiyormuş gibi hergün yabancı dillerden alınanlarla büsbütün şeklini kaybeden Türkçe acınacak bir durumdadır.⁸ 20. yüzyılın ortalarına kadar Batı dili olarak Fransızca kelimeler Türkçe'ye katılırken bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bunun yerini İngilizce kelimeler almıştır. Gûnümüzde de devlet ve siyaset adamlarımız bile yabancı kelimeler konusunda yeterli duyarlılığı maalesef göstermemektedirler. Halbuki, bir milletin dili o toplumun ilerlemesinde yol gösterici en önemli araçtır.

Dilde sadelik, dilin gramer kaidelerini derli toplu kaydetmek ve öğrenilmesi kolay bir şekle sokmak suretiyle sağlanabilir. Bu açıdan Şemseddin Bey, dil kurallarının ve imla usulünün belirli ve sabit olması gerektiğini savunmuştur. Çocuklarımız bu nedenle Türkçe'yi öğrenirken bir yabancı lehçe kadar zorlanmaktadır. Ayrıca, her öğretmenden farklı tarzda imla öğrenen, her yazarda yabancı bir kelimeyle karşılaşan çocuklar, iki satırlık bir yazı yazarken dahi büyük sıkıntılara düşmektedirler.

Bundan dolayı, bir dilin kaideleri gibi kelime ve imlâsı da derli toplu kaydedilmedikçe, öğretiminin kolay olması mümkün olmaz. O zaman herkes istediği yabancı bir kelimeyi dile katıp kullanır, isteyen imlayı dilediği şekle sokabilir, kısaca dilin özelliği karmaşık bir hal alır.

Mütefekkirimiz, tüm sıkıntılara karşı -yaşadığı dönemde- bazı çözüm yolları önermiştir:

1. Milli Eğitim Bakanlığı, dil ve edebiyatta otorite sahibi kişilerden oluşan bir komisyon oluşturulmalıdır.

2. Bu komisyon, bir sözlük ve gramer kitabı neşretmelidir.

8 Gûnaltay, *age.*, 345-346.

3. Bu sözlükte bulunan kelimeler ve imla tarzı, o kitaptaki kaideler, okullar için zorunlu olmalı, hiçbir öğretmen bunun dışına çıkmamalıdır.

4. Türkçe'ye girecek yeni kelimeleri ancak, otorite sahibi akademisyenler tayin etmelidir.

Günaltay'a göre, okullardaki Türkçe derslerinden maksat, öğrencinin yazarken ve konuşurken doğru bir şekilde meramını ifade etmek olduğu halde, çeşitli sanat ve kaideler sebebiyle, öğrencilerin bir çoğu imla ve ifadeleri düzgün bir yazı için, zorlanmaktadır. Henüz dil kurallarını öğrenmemiş, düzgün bir ifadeyi kullanma özelliğine sahip olmayan öğrenciye, kapalı ve yüksek bir üslupla yazılmış edebî incelikleri öğretmeye kalkışmak, insan yapısını ve kapasitesini bilmemektir.⁹

Fakat şu da bir gerçektir ki, bir öğrenci ilkokuldan, üniversiteye kadar Türk Dili dersini gördüğü halde, dil kurallarını, yine de yeterince uygulayamamaktadır. Esas mesele dilde yaşanan dejenerosyan ve yozlaşmadır. Bu handikapı aşmak için, öncelikle öğrenci serbestçe okumaya, düzgün ifadelerle konuşmaya alıştırılır; sonra dilin esas ve kuralları öğretilip, edebiyat derslerine geçirilirse, zaman ve emek kaybı önlenmiş olur.

Türkçe öğretiminde, alıştırma ve uygulamaya özen göstermek, edebî kuralları ezberletmekten ziyade anlatmak daha faydalıdır. Düşünürümüz, ayrıca öğrencilere edebiyat tedrisatının verilmesi halinde de, bunun şefkat, insaniyet, mürüvvet ve vatanperlik gibi melekelerin uyandırılmasında katkıda bulunacağına işaret etmektedir.¹⁰

Şemseddin Bey, yabancı dil öğretilimiyle ilgili tespitlerinde, özellikle bizim gibi ekonomik seviyesi düşük, ilim ve irfanda geri kalmış olan milletlerin bir veya birden fazla yabancı dil öğrenmelerinin lüzumunu belirtmektedir. Ona göre bugünün insanı bir veya birkaç yabancı dili konuşma istidadındadır. Gelişmiş toplumların ilim ve irfanından haberdar olmamız, bu milletin lisanslarını bilmemize bağlıdır.

9 Günaltay, *age.*, 347.

10 Günaltay, *age.*, 347.

Yabancı bir lisan   retiminden amaç, gençlerimize serbest düşünme kabiliyeti kazandırmak, yabancı lisanlarda yazılmış eserlerden istifade ederek, faydalı olanların kendi dilimize nakil ve tercümesi yapılmak suretiyle, halkı bu faydalı fikirlerden haberdar etmek ve vatana büyük bir hizmet yapmaktır.¹¹

Bu noktada,   retim kurumlarımızdaki yabancı dil öğretiminin durumuna bakmamız gerekmektedir. Yabancı dil   retimi,   retim kurumlarımızda ilkokulun dördüncü sınıfından itibaren mecburi olduğu bilinen bir gerçektir. Üniversitenin bitimine kadar olan süreçte (yaklaşık 12 yıl) gencimiz bir yabancı dili rahatlıkla konuşup, fikirlerini ifade etme melekelerini kazanamamaktadır. Bu menfi durumun altında yatan sebeplerin başında dil   retim plan ve programlarının yeterli düzeyde olmaması, kaliteli filologların az olması, hızlı ve düzenli dil metotlarının olmaması gibi durumlardır. Mütefekkirimiz de bu hali eleştirerek řu sonuçlara varmaktadır. "5-6 yıl sürekli Fransızca (döneminde bu dilin öğrenimi revaçta) okuduktan sonra toplumda alalade bir ibarenin d r     okumasından aciz gençler yetiştirirsek, hem onlara hem de bize yazık olmaz mı?"¹² Yine G naltay, bir Fransızın bile öğrenmek ihtiya ı duymadığı kuralları, ezberletmenin faydasızlı ının yanısıra, yabancı dil öğretiminin daha çok uygulamalı (pratik) hale getirilmesi ve programların da bu amaca yönelik olarak hazırlanması tavsiyesinde bulunmaktadır.¹³

Yukarda belirttiğimiz gibi d   n r m z n, *Zulmetten Nura* adlı eserinin sonraki baskılarında çıkardığı "Arapça ve Farsça Tedrisatı" bölümündeki bazı görüşleri üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır. Ona göre, Müslüman mütefekkirlerin arasında Arapça'nın ortak bir dil olarak kullanılması gereklidir. Fakat, Arapça ve Farsça'nın öğretilmesi acaba böyle bir gaye gözetilerek o lisanları, lisan olarak öğretmek için mi tedris olunuyor. Böyle ise, Arapça'nın bazı kısımlarının dışına  ıkımayan   retmenler, Arapça'yı   retebilecekler mi? şeyh Sad 'nin (1213?-1292) birkaç beyit ve hilyesini bilen insanların Farsça'yı   reteceklerine inanmak safdillik olur. Eğer Arapça ve Farsça dersleri, bu dille-

11 G naltay, *age.*, 339-340.

12 G naltay, *age.*, 341.

13 G naltay, *age.*, 341.

rin Türkçe'yle olan münasebetleri için okutuluyorsa, Osmanlıca öğretim bu gayeyi temin etmez mi? Bunun için, bu dillerin ders program ve saatleri, zamanı heder etmeyecek bir şekilde düzenlenmelidir. Günaltay bu konudaki düşüncelerini şöyle noktalamaktadır: Mübteda ne demek? Fail ne demek? gibi Türkçe tarifleri ezberlemekten ibaret olan bugünkü tarzdaki öğretim, hiçbir zaman bu gayeyi temin edemez.¹⁴

III. NÜFUS MESELESİ

Cumhuriyetin ilk yıllarında, nüfus olgusu sık sık devlet adamlarının gündeminde bulunmuş konulardan birisi olarak görülmüştür. Zira Osmanlı Devleti, Doksan Üç Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı), Trablusgarp, Balkan, I. Dünya Savaşı ve son olarak da Kurtuluş Savaşı'yla birlikte uzun bir zaman diliminde, savaşlarla içiçe olmuştur. Bu durum, nüfusun azalmasına sebep olmuştur. Halbuki, nüfusun azalması, sağlıklı ve verimli (üretken) toplumun önündeki en büyük açmazlardan birisidir.

Şemseddin Bey, bu problemi, "Teksir-i Nüfus (nüfusu arttırma) Meselesi" olarak ele alnuş, izlenilmesi gerekli olan politikalardan bahsetmiştir. Ona göre, genç Cumhuriyet'in bu meseleyi ele alıp milli bir mesele yaparak, bir nüfus politikası oluşturmaması gerekmektedir. Bu sorun, çok evlilikle halledilebilecek kadar basit değildir.

Meseleyi, çok çocuk yapmak şeklinde algılamak olumlu sonuçlar vermez. Öncelikle sorunu, ilmi bir şekilde ortaya koymak ve bilimsel esaslarla çarelerini araştırmak gerekmektedir. Nüfus problemi, ölüm oranını azaltmak ve doğum nisbetini arttırmakla halledilmez. Memleketin imarı, sosyal taksimi, ailelerin refah seviyelerinin yükseltilmesi, geçimlerinin temini, köy ve kasabaların sağlıklı esaslara bağlı kalınarak düzenlenmesi, bataklıkların kurutulması, evlerin sıhhi şartlara göre inşası, ekonomik meseleler çözümü... vb. nüfus politikasıyla ilgilidir. Yine, nüfusun cinsin islah edilmesine yönelik tedbirler de bu sahaya dahildir.¹⁵

14 Günaltay, *age.*, 343-344.

15 Günaltay, *Maziden Atıye*, 303-306.

Teksiri-i nüfus meselesinde şu nokta esas kabul edilmelidir. Nüfus politikası, memleketin nüfus artışından ziyade, ölüm oranının azaltılmasıyla ilişkilidir. Günaltay, bu konuda bazı örneklendirmelerde bulunmuştur. Ona göre, nüfus yoğunluğu ile bilinen devletler, bu sonucu doğum sayısını artırmakla değil ölüm oranını düşürmekle temin etmişlerdir. Nüfusun çoğaltılmasıyla, sağlam gürbüz fertler amaçlanmaktadır. Aksi taktirde cılız ve hastalıklı insanların çoğaltılması bir memleket için kuvvet ve güç değil, ancak sefalet ve gerilemedir.¹⁶

Yapılması gereken ilk iş, nüfus politikasında önemli bir faktör olarak kabul edilen ölümler hakkındaki istatistiklerin tutulması olacaktır. Bu istatistikler bize, ölümlerin sebeplerini, nerede, hangi yaşlarda ve ne kadar zayıat verildiğini gösterecektir. Bu sebeplerin herbiriyle ilgili bilimsel tetkik ve araştırmalar sonucunda, alınacak tedbirlerle, sıkı bir mücadele yapılacaktır. Ölüm oranlarının düşürülmesine yönelik mücadelede, nüfus politikası, eğitim ve öğretim politikasıyla da ilgili olacaktır. Bu sebeplerin yok edilmesi veya en aza indirilmesi konusunda, halka dinî ve hissi telkinlerde bulunmak gereklidir. Bununla birlikte, ölüm olaylarının en fazla tahribat yaptığı çocukların kurtarılması düşünülmeli, bunlara sebebiyet veren hastalıklarla çok sıkı mücadele edilmelidir. Köy ve kasabaları hastalıklara kaynak olmaktan kurtarıp, yeniden sıhhi ve sağlıklı meskenlerle ıslah etmek gereklidir.¹⁷

Şemseddin Bey, çözüm olarak önerdiği bu tedbirler sayesinde sağlıklı, sıhhatli, gürbüz ve verimli bir nüfusun meydana getirilebileceğine inanmıştır. Ancak nüfus meselesinin toplumu- muz için hâlâ bir problem olduğu aşıkardır. Ne yazık ki günümüzde, içinde yaşadığımız topraklarda nüfus konusu efkar-ı umumiyede konuşulup, tartışılırken, sadece nüfus planlamasının (yani "az çocuk doğurmak") çözüm olarak sunulması sürekli ağır basmaktadır. Günaltay'ın, bu meselede teklif ettiği tedbirlere yönelik çalışmalar, nüfus planlaması önerisine karşı, daha orijinaldir.

16 Günaltay, *age.*, 307.

17 Günaltay, *age.*, 307-308.

IV. AVRUPA (BATI) HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Günaltay, Avrupa'yı çeşitli açılardan, ama daha çok tenkit ederek ele almıştır. Diğer taraftan o, Avrupa'yı değerlendirirken yaşadığı dönemde vuku bulan olayları da gözününde bulundurmıştır. Ona göre, Avrupa insanlığın sürekli hamisi, zulmün düşmanı olduğunu, Doğu milletlerine karşı bir gurur vesilesi olarak propagandasını yaparken, şakilerin melun cinayetlerini (Balkanlarda) görmeyerek, Doğu'yu ezmek ve "Hilal"i parlayan ışığını ortadan kaldırmak için çaba sarfetmektedir. Diğer taraftan, Batı'nın, Müslümanlara medeniyet dersi vermeye çalışması ve Doğu'yu barbarlıkla suçlaması, medenî Avrupa'nın "haç" namına beslediği çirkin emelleriyle çelişmektedir. Ancak, insanlık tarihi ve adalet, insanlık adına, insanlığı hunharca katledenleri, sömürenleri, kanını emenleri ve bunlara göz yumanları lanetleyecektir.

Günaltay, medenî Avrupa'yı ve politikacılarını eleştirerek şu şüpheleri de onlara yöneltmekten kendini alamamıştır: "20. Asırda, binlerce masum çocuğun talihsiz genç kızların sırtlan yürekli cellatlar elinde hunharca katledilmeleri karşısında insancıl Avrupa'nın ulvi vicdanları nerede? Niçin, mazlumları hakir gören zalimleri yüceltiyorlar? Dünya adalet, eşitlik, kardeşlik esaslarını öğretme iddiasındaki bir kısım matbuat ve politikacı, ihtiraslarıyla, insanlık faziletlerini ve ahlaki değerlerini çiğneyerek küçülmektedir."¹⁸

Günaltay, gelişmiş Avrupa'nın, Doğu'ya uygarlık dersi veren ve bu hususta Müslümanları insafsız bir şekilde haksız ithamlar altında bırakan gazeteleri, kanlı haydutların zulümlerini, zafer destarı şeklinde vasıflandırmaktan haya etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Gerçekten, geçen yüzyılın (19. yy) başında ve sonunda, Batı uygarlığının, Doğu'ya özellikle Müslümanlara ve üçüncü dünya ülkelerine karşı izlediği politikada büyük değişiklik olmamıştır. Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika'da, Avrupalı devletlerin plan ve projelerinin günümüzde de devam ettiği; ancak farklı metodlarla ortaya çıktığı görülmektedir. Yakın bir dönemde Bosna-

18 Günaltay, *Zulmetten Nura*, 22-25.

Hersek, Batı Trakya ve Bulgaristan'da yapılan zulüm, baskı ve kanlı katliamlar, tıpkı bir asır önce olduğu gibi -mütefekkirimizin de eserlerinde ve yazılarında sık sık ifade ettiği- sürmektedir. Bir tarafta Batı Medeniyeti diğer tarafta kan, zulüm, sömürü. Bunlar, tarihte fanatik Hristiyan haçlılar şeklinde belirginleşirken, günümüzde uygar Batı olarak nitelendirilmektedir.

Şemseddin Bey, Avrupa'nın Hristiyan fundementalizmi konusunda da şiddetli ifadeler kullanmaktadır. Günümüzde de aynı durumlar ve olaylar, maalesef geçerliliğini korumaktadır. Kasabaları, metropol şehirleri dolduran cesetler, akıtılan kanlar ve boğazlanan insanlar, Müslüman çocuklar ve kadınlara aittir. Açlıkla, yoksullukla telef olan bu insanlar, sahibinin himayesinden uzak Müslümanlardır.¹⁹

Hristiyanlığın zulme karşı bir şefkat numunesi olması gerekirken, Ehl-i Salib'in masum insanların kanlarını dökmesi ve bunlara seyirci kalması da, kinlerini ortadan kaldırmamıştır.²⁰ Mütefekkirimiz, tüm bunlara karşı yapılması gerekeni de şöyle belirtmiştir: "Bunu gelecekte alacağımız vaziyet gösterecektir. Felaketden aklımızı başımıza alır ve o gayretle çalışırsak mes'ul bir gelecek için ümitvar olalım. Aksi taktirde, daha büyük felaketlere hazır olalım... Daha dün tebamız altında bir prenslik iken ve bir vilayetimiz halinde bulunurken, bugün bizi ezen, yüzümüze karşı tahrikler ve tehditler savuran düşmanlarımızdan olsun, ibret almalıyız. Dinin, namusun, vatanın ve hayatın müfterislerin kanlı çizimleri altında çiğnendiğini görmemek, ezan-ı Muhammediye yerine çan seslerini duymamak, mabedlerimizin kapılarında sürünerek düşmanlardan ekmek parçası dilenmek zorunda kalmamak için, geceyi gündüze katıp çalışmalı, millet uğrunda hiçbir fedakarlıktan kaçınılmamalıdır."²¹

Günaltay'a göre, Avrupa'nın memleketimizle bu derece yakından ilgilenmesindeki en önemli faktör, çıkarlarıdır. Onların faaliyet ve ihtiraslarına gerekli ortamı hazırlayan ve belki teşvik eden şey de bizim cehaletimiz, sanat ve ticarete, ilim ve fende

¹⁹ Günaltay, *age.*, 27.

²⁰ Günaltay, *age.*, 28.

²¹ Günaltay, *age.*, 29, 32, 34.

bu derece geri kalmaklığımızdır. Avrupalıların yurdumuza karşı hedefledikleri planlarını bozmak ve onları memleketimizle daha az alakadar bir hale getirmek için ticarete, sanatta, sanayide ileri gitmemiz; ihtiyacımızı temin edebilecek dahili müesseseleri kurmaya gayret göstermemiz gerekir. Bir taraftan, bankalar tesis eder diğer taraftan zengin ve esaslı şirketler ile ilerlemeye ve sağlam adımlar atarak yakın bir gelecekte memleketi ekonomik esarettten kurtarmaya muvaffak olursak, emin olalım ki vatanı siyasi istiladan kurtarmış oluruz.²²

Mütefekkirimiz, Avrupa'nın uyguladığı çifte standartı sergiledikten sonra, "Avrupa niçin bizim parçalanmamızı istiyor?" sorusunu cevaplamaktadır. Batı, İslâm'ın yeniden doğacak güneşinin Türkiye ufuklarında olabileceğini düşündükçe, asabileşmekte, bu sebepten geleceğin siyasi kararlarına sahip bir İslâm hükûmetinin varlığını tehlikeli görmektedir. Zira, bu hükûmetin, sömürgeleri altında olan müslûmanlara örnek teşkil edebileceği düşüncesi, onlara geleceği tehlikeli ve korkunç göstermektedir.²³

Her ne kadar din faktörü Batı'da, eski önemini kaybetmiş görünmekle birlikte, İslâm kındarlığı ve Hristiyan fanatizmi bûsbütün yok olmuş değildir. Yaşadığımız zaman diliminde bu iddiayı destekleyecek örnekleri bulmak hiç de zor değildir. Haçlı seferlerinin ateşli destekleyicisi Piyerlermit'ten beri papazlar, bûbütün Avrupa'ya Müslûmanlar hakkında, öyle korkunç, hayali hikaye ve efsaneler anlattılar ki, Batı insanı adeta bunlarla yaşadı, bunlarla büyüdü. Bu hikayeler, o derecede yayıldı ki, Batı insanı, İslâmiyet denilir denilmez bir kin ve nefret kesilir. Yine, Batı'nın büyük metropol merkezlerinde (Newyork, Londra, Paris vb.) Hristiyanlığın yayılması ve İslâm'ın yok edilmesi emellerine hizmet eden milyonlarca insan ve misyoner, binlerce dernek (cemiyet) vardır. Günaltay, bu cemiyet ve derneklerin finans kaynaklarının da, o ülkeler ve vatandaşları tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir.²⁴

22 Günaltay, *age.*, 39.

23 Günaltay, *age.*, 40.

24 Günaltay, *age.*, 41-42.

Şemseddin Bey,  a da ı olan bir Fransız  niversite yönetici-sinin-Batı'nın Türklere ve İslâmiyet'e bakışını sergileyen- konfe-ransından  u bölümleri iktibas etmiştir:

Hayret edelim, takdir edelim, insanıyet şimdiye kadar bu derece ul-vi, mukaddes,  anlı ve milli bir harb; Hristiyanlık medenî alevi bu kadar ilâhi, fedakar ve muazzez bir ehl-i salıpl harbi görmedi. Salıpl'n H lal'i bu kadar  anlı bir muvaffakiyetle ezip   gnedi ini henüz be e-riyet seyretmemi ti. Meden  Avrupa'nın bilhassa medenî Fransa'nın (vazifesi) Balkan düvel-i m ttefikası ile tevhid-i mesal etmek, onlar-la beraber T rkl r  zerine yürümek, bu Asya'nın vah ı katillerini Av-rupa'dan kovup defetmek idi. Avrupa diplomasisi son zamanda bu vazifesini takdir etti. Fakat, medenî Avrupa'da yaşayan bazı barbar-ların (Almanların) m manatıyla (karşı gelmesiyle) İstanbul'daki m -dahalesini filili bir surette neticelendirmedi... Yunanlılar Selanik'e  an ve  erefle T rkl r eze eze yürüdüler... Bulgarlar, Edirne'de Av-rupa Kutasında T rkl   n ve İsl ml  n son enkazı olan bu  ehir önünde harikalar (!) gösteriyorlar. Eski Türk, echel, tembel, m skin, pis,  ehvetperest ve h rsızdır. Genç Türk ise echel, tembel, m skin, pis,  ehvetperest ve fazla olarak sarho tur. Türk, Asya fıtratıyla vah- ı ve katildir. Türk edyân-ı mevcudenin en a a ılık en adi bir şekli olan d n-i İslâm ile m tedeyyindir. T rk n bir çok karısı vardır... Türk'de aile fıkri, aile hissi yoktur. Türk evvela Türk, sonra İslâm ol-ması itibarıyla memleketini idare etmek, medeniyetin en a a ı mer-tebesine yetişmek, insan olmak kabiliyet ve istidadından kat'iyen mahrumdur. Bulgarların, Sırpların ve Karada lıların muharebe esna-sında yaptıkları iddia edilen mezalim doğru ve haklıdır. Onlar, asır-larca boyunduruğu altında inledikleri T rkl r, çocuklarını, hem eh-rilerini kesen Asya vah ilerine (Ni  de) Sırp kellesinden müthiş bir kale meydana getiren kafilelere eski zulüm vah etlerini iade etmek-ten başka bir şey yapmıyorlar!

D   n r m z, Paris'te Kalermun-Ferran  niversitesi'nin edebiyat  ubesi müdürü olan bir Avrupalı böyle d   n rse, hal-kın çoğunun ne fikirde olacağını tahmin edebilece imizi belirt-mektedir.²⁵ Şemseddin G naltay, Batı'nın esas amaçlarını da şöyle belirtmektedir. Bunların hedefleri, memleketimizden zen-gin imtiyazlar koparmak, egemenlik hakkımızı ve ba ımsızlı ı-mızın bir kısmını almak gayesiyle, tehditler ve donanma n ma-

25 G naltay, *age.*, 42-43.

yîşleriyle bu durumu teyit etmektedir. Asıl amaçları, Türkiye'nin nüfuz ve haysiyetini kırmak, İslâm dünyasında Türkiye'yi hakir ve aciz göstermektir. Şayan-ı hakikatdir ki, fen ve medeniyette ileri olmadığı dönemlerde Avrupa'nın Şarka, Hristiyanlığın İslâmiyet'e karşı taassubu ne durumdaysa, bugün aynı şiddeti muhafaza etmektedir. Dünya siyasetinde, yine Hristiyanlığın yayılmasına çalışırken, İslâmiyet'in son ümidi olan Türkiye'yi yıkmak istiyorlar. Günaltay'a göre, buna karşı yapılması gerekli olan ilk iş, bir kitle halinde birleşmek, sonra da bizi ezen ekonomik boyunduruktan ve ruhumuzu zehirleyen israf ve sefahattan kurtulmaktır.²⁶

V. TÜRKLER ve İSLÂMİYET

Orta Asya'nın necip ve kahraman halkı olan Türkler, vicdanlarının ezeli bir sevgisi gibi İslâmiyet'i benimsemiş, onun müdafası ve kuvvetlenmesi için, her türlü fedakarlığa katlanmışlardır. Aynı zamanda bir tarihçi olarak Günaltay, bu bağlantı üzerinde çok sayıda eser ve makale kaleme almıştır. Ona göre Türklerin, İslâmiyet'e bu derece şevk ile bağlanmaları, kendilerini İslâm'ın kucağına atmaları sebepsiz değildir. Türkler, ne Buda dininin uyuşturucu ayınlerine, ne ateşperesliği telkin eden amaçlara, ne de Şamanların ilkel inançlarına ısınmışlardı. Yüksek Asya'nın gürbüz evlatları, ruhlarına azimet, adalelerine kuvvet, nefislerine gurur ve haşmet verecek bir din arıyorlardı. Bağlanacakları ve sahiplenecekleri dinin, yaşantılarına yüksek telkinlerde bulunmasını istiyorlardı.²⁷

Türk, damarlarındaki kanı harekete geçirecek, dinç ve gürbüz adalelerini işletecek bir dinin müntesibi olmayı arzuluyordu. İkinci halife Hz. Ömer döneminde Türkistan'a, sahabeden Abdurrahman b. Rabie ve Ahnef b. Kays, Türk'e özlediği bu yüksek vicdanı götürmüşlerdi. Bu sebeple hicretin 94. yılında Buhara'da ilk Camii inşa olduğunda Türklerin ebedî dini belirginleşmişti.

Fakat, Emevi komutanlarından bazılarının, cizye toplamak için Müslüman Türk'ü, Müslüman Arap'tan aşağı ve ayrı tutma-

26 Günaltay, *age.*, 45.

27 Günaltay, *Maziden Attye*, 116-118; ayrıca bkz. Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış (Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce)*, 74.

ları bir ara Türkler'de hayal kırıklığına neden olmuştu. Türklerin Haccac-ı Zalim'in kumandanlarına karşı göstermiş oldukları isyan ve mukavemet, İslâm'a karşı değil, bu komutanların gayr-i İslâmi uygulamalarına karşı olmuştu. Bu komutanlar, İslâm'ın yüce prensiplerine aykırı olarak, Türkler'den gayr-i müslimler gibi cizye toplamaya kalkışmış, Şam saraylarındaki müsrif halifelerin zevk ve sefahatlarını temin için, bu cinayetleri işlemişlerdi. O zamana kadar özgür bir ortamda yaşamış olan Türkler, cizye talebi karşısında kalınca hem İslâm'ın ruhuna hem de izzet-i nefislerini alçaltıcı bu hareketlere haklı olarak isyan etmişlerdi. Günaltay, Türklerle, Emevi komutanları arasındaki sürtüşmenin nedenini bu noktada aramak gerektiği kanaatindeydi.²⁸

Şam'ın gayri İslâmi uygulamalarının sahibi komutanlarının yerine, Kur'an'ın güzel uygulamalarını gerçekleştiren yüksek ruhlu komutanlar idarî mekanizmaya geçince, Türkler İslâm camiası içinde mahkum millet değil, her hususta İslâm hakimiyetinde ortak bir unsur olacaklarını anlamışlar, kalplerine tesir eden İslâm'ın nurunu büyük bir şevkle kabul etmişlerdir.

Türkler İslâm'ı, Asr-ı Saadet'teki safiyetiyle kabul etmişlerdir. Hakikî İslâmiyet, Türk'ün ruhuna uygun gelmiş ve kalbine tesir etmiştir. Kur'an, insanları İslâm Dini'nin esas olan Tevhid'e davet ediyordu. Türk'ün ruhu da vahdetçi, teşkilatını bir yere toplama esasına dayanıyordu. Türk, doğuştan asker idi. Kur'an da cihadı, dinin esasları içine koymuştur. Türk, millî hürriyet ve bağımsızlığını, hayatına bile tercih ediyordu. İslâmiyet de dış müdahalelere karşı ümmetin hürriyet ve bağımsızlığının muhafazası ile İslâm sınırlarının müdafaasını dinin farzlarından göstermiştir.

Türk'ün millî örfü, haksız yere adam öldüreni, evli bir kadına tasallut edeni idam cezasıyla mahkum ediyordu. İslâmiyet de bu gibi fiilleri aynı şiddetle cezalandırıp, nikahı emrediyordu. Türk töresine göre hırsızlık, en kerîh bir hareket idi. Hatta bazan hırsız idam ile cezalandırılıyordu. İslâmiyet hırsızlığı kökünden kesecek derecede şiddetli hükümleri ihtiva ediyordu.

Türk uzun tarihinde, Budistlik, Mecusilik, Nasturilik gibi dinlerin karşısında kalmıştı. Ancak Batıl dinlere bir türlü ısınmamış ve hiçbirini bir türlü benimseyememişti. Fakat, İslâmiyet'le karşılaştığı zaman büyük bir şevkle İslâm'ın kucağına atıldı ve Kur'an'ı benimsedi. Zira, ruhuna, millî örf ve adetlerine en uygun inançlar demetini İslâmiyet'te bulmuştu.²⁹

Türklerin İslâm dinine sokacak köhne hurafeleri ve batıl inançları yoktu. Türk ruhu, hurafedar bir inanç ile uyuşmamıştı. Aradığını, asrı saadete mahsus olan İslâmiyet'te bulunca ona yapışmış; saf ve batıl itikatlardan uzak Müslümanlık da, Türkler'in tabii dini olmuştur.

İslâmiyet, yabancı hurafelerle kaynaşmadan önce, saf ve ulvi esaslarıyla, Türklerin ruhunu terbiye etmiş, yüksek seciyelerini takviye etmiş, onlara şan ve şerefle bir tarih kazandırmıştır. Tahrip edici ve aynı zamanda yok edici hurafeler, hergün Türk'ün zeka, cesaret ve yiğitliğinden bir şeyler kaybetmesine sebep olmuş, millî seciyelerini uyuşturmuş, hakiki Müslümanlığa karşı, gayri İslâmî inanç ve akidelerin baskınuna neden olmuştur. Türkler Altay eteklerinde yaşadıkları devirlerde, Hint, İran ve Çin gibi komşu milletlerin dinî tesirlerinden uzak kalmaya özen göstermişler, Başbuğları da daima onlara Çin'de (ölüm) olduğu ikazında bulunmuştur (Orhun Kitabeleri).³⁰

Günaltay, Türklerin İslâmiyet'le olması gereken münasebetleri üzerinde çok durmuştur. Ona göre, maziden atıye intikal ettiğimiz şu mühim tarihî devirde, Türke, yeni bir ufuk açılışının temini için dinlerini hurafelerden, ananelerini zararlı akımlardan, hayatlarını yabancı fikirlerin hakimiyetinden kurtarmak mukaddes bir görevdir. Doğuştan dindar olan Türk bu hurafelerle yaşayamaz.. Türk'ün tabii dinî asr-ı saadetteki saf ve hakiki İslâm'dır. Yeni Türkiye, cehalet, atalet, meskenet ve zillet kaynağı olan İranî dinden kurtulmalı, ırfan, sehamet, hürriyet ve hayat saçan Kurani dine sarılmalıdır.³¹

29 Günaltay, *age.*, 120-121.

30 Günaltay, *age.*, 123-124.

31 Günaltay, *age.*, 125.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SİYASET DÜŞÜNCESİ

I. SİYASET ve DEMOKRASİ

Şemseddin Günaltay, ilim adamlığı ve akademisyenliği ön plana çıkan birisi olmakla birlikte, siyasetle de ilişkisini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. Hatta, yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla tek parti devrinde Halk Partisi'nin son hükümet başkanı oldu (15.1. 1949-22.5.1950).¹

Bu bölümde, Mütefekkirimizin gerek dünya siyaseti, gerekse Osmanlı-Türk siyasetiyle ilgili düşüncelerini irdeleyeceğiz. Aynı zamanda onun siyasi tarih hakkındaki değerlendirmeleri ve demokrasiyi algılama biçimi üzerinde duracağız.

A. Fransız İhtilali

Günaltay'ın demokrasi tarihi içerisinde Fransız ihtilaliyle sıkça ilgilenmesi ve bu olayda Osmanlı'nın bakış açısını göstermeye çalışması ilginçtir. O, Fransız ihtilalinin hedefini, bütün Fransız vatandaşlarını esaret ve zulümden kurtarmak gibi "âli ve millî" bir ideale erişmek olarak almıştır. Bunun sonucu olarak da Montesquieu (1698-1775), Jean Jacques Rousseau (1712-1778), büyük ansiklopedi müellifi Filozof Diderot (1713-1784) gibi ender şahsiyetlerin yetiştigi kanatında bulunmuştur.

İstanbul İhtilali (ittihatçıların iktidarı ele geçirmesi), Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüm döşegine sürüklediği halde, Fransız İhtilali, Fransızları Avrupa'nın hakimi durumuna çıkarmıştır. Şemseddin Bey, Fransız İhtilalinin memleketimizde nasıl karşılandığı ve anlaşıldığını, Sultan Selim'in dış işleri bakanlığı vazifesini yapan Reisülküttap Atıf Efendi'nin layihasıyla ortaya koymuştur. Atıf Efendi, bu layihasında şöyle diyor:

1 Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, 404.

Devletler, Jean Jacque Rousseau namlarıyla meşhur zındıklar ve bunlara benzeyen Dehşetler, Sebbienbiya ve Zemini Muluk ve Küberaya Salik, edyanı ortadan kaldırmaya sai; Lezzetü Müsavat ve Cumhuriyeti tattırmağa kafi lisan-ı avam üzere elfaz ve tabirat ile kitaplar telif ederek ilhad ve ifsada çalışmışlardır...²

Günaltay, bu layihadan da, dönemin Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı'nın zihniyet seviyesini, insan hakları beyannamesinin ruhunu anlamaktan ne kadar uzak olduğunu, büyük bir halk hareketini bu kadar basit değerlendirmesini anlayamadığını belirtmiştir.³

B. Tanzimat Fermanı

Mütefekkirimiz, bir taraftan Tanzimat'ı "şuurlu ilk hareket" olarak nitelendirirken diğer taraftan Tanzimatçıları eleştirmiştir. O, Osmanlı Saltanatını, Tanzimatçılar devrinde de müstebit bir mutlakiyet olarak görmüştür. Tanzimat döneminde, despotizm bütün kudretiyle devlet yönetimine hakimdi, imparatorluğu oluşturan Müslüman ve gayr-i Müslim bütün unsurlar, devlet mekanizmasında bulunmak ve memleket işlerinde oy kullanmak, fikir beyan etmek hak ve yetkisine sahip değillerdi. Ayrıca, gayr-i Müslimler hukukça da eşitlikten mahrum bulunuyorlardı. Tanzimat, bunlara çare bulmak amacıyla ilan edilmişti; ancak çözümler getiremedi. Tanzimat'la birlikte millet, geleceğini idare etmede istişari bir oy hakkına bile sahip olamadı. Sadece Avrupa'nın baskısı karşısında müslüman olmayan tebaya bazı haklar verildi fakat eşitlik yine de gerçekleşemedi.

Çira Tanzimat, içerik itibarıyla idari bir ıslahat taasubbundan başka bir şey değildi. Bu harekette, milletin hakimiyetine yönelik bir hal de yoktu. Tanzimatçıların amacı, hükümdarın keyfi idaresine set çekmekten ibaretti. Ancak, Tanzimatçılar, her türlü iyilik ve fenalığın başlangıç ve kaynağı olan padişahlık makamının yetkisine dokunmamışlardı. Her şey padişahın selahiyeti altındaydı. Günün birinde padişahın, verilen her şeyi geri alması için bir sebep yoktu, alabilirdi.⁴

2 Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, İstanbul 1958, 16.

3 Günaltay, *age.*, İstanbul 1958, 16-17.

4 Günaltay, *age.*, 28-29.

Günaltay'a göre, eğer padişahlar kültürlü olsalardı, Tanzimat Rusya'da olduğu bizde de gibi bazı hususlarda ıslahat ve gelişmeye vesile olabilirdi. Esasen Tanzimatçılar, eserlerine yaşayabilmek kabiliyeti de verememişlerdi. Yeniye alırken eskiyi devam ettirerek, hem Şarklı kalıyor hem de Garplı olmak istiyorlardı. Batı hukukundan mülhem kanunlar tedvin edilirken, Doğu hukuku da "Mecelle" şeklinde çağdaşlaştırılmıştı. Adliye mahkemeleri yanında şeriye mahkemeleri de yerinde duruyordu. Mektepler açılırken, medreseler oldukları gibi bırakılmışlardı. Bu durum ise tanzimatın bir zaafı idi.⁵

Şemseddin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkındaki mütalasında olumlu kanaatlerde bulunmuştur. Ona göre, Osmanlı tarihinde millî gayelerle vuku bulan "ilk şuurlu ve geniş hürriyet kıyamı", İttihat ve Terakki hareketi idi. Ancak, İttihat ve Terakki hakkında bu müspet düşünceler, Günaltay'ın uygulamalarıyla bir tezat teşkil etmiştir. Zira, mütefekkirimiz Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olarak, memleketin mukadderatıyla fiilen meşgul olmuştur. 1918'de ise, İttihat ve Terakki dönemi, devlet adamlarını yargılayan Meclis-i Ali'nin başında bulunduğu gibi, İttihat ve Terakki'nin tasfiyesiyle yakından ilgilenmiş, İttihat ve Terakki yerine "Teceddüd Fırkası'nın"⁶ kurulmasında rol almıştır.⁷

5 Günaltay, *age.*, 35; krş. Günaltay, "Tanzimatçılık İflas Etti mi?", *Sebilürreşad*, c. 10, sayı: 236, İstanbul 1329, 22-23.

6 Teceddüd Fırkası, Mondoros Mütarekesi'nden (30 Ekim 1918) sonra kurulmuş olan siyasi bir partidir. I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından yenilgiden sorumlu tutulan iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası, olağanüstü bir kongre ile kendisini feshetme kararı aldı. 1 Kasım 1918'de toplanan kongrede Teceddüd Fırkası adıyla yeni bir parti kuruldu. 9 Kasım 1918'de kurulan Teceddüd Fırkası'nın Başkanlığına Meclis-i Ayan üyesi Hüseyin Hüsnü Paşa, II. başkanlıklara ise, İstanbul Mebusu ve eski Dahiliye Nazırı İsmail Canbolat ile Şemseddin Bey getirildiler. Partinin fiili yönetimi ise Saruhan Mebusu Sabri Bey (Toprak) üstlenecekti. Fırka'nın bütün üyeleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski üyesi, büyük çoğunluğu da mebusdu. Kuruluşunun hemen ardından muhalefetin yönelttiği suçlamalar nedeniyle Yunus Nadi, İsmail Canbolat ve Çorum Mebusu Muhiittin Bey (Birgen) görevlerinden çekildiler. İttihat ve Terakki Fırkası'nın bütün yapısını olduğu gibi devraldığı için Teceddüd Fırkası Meclis-i Mebusan'da çoğunluk partisi durumundaydı. Bu durum, partiyi boy hedefi haline getirdi. Sonuçta, 5 Mayıs 1919 tarihli hükümet kararıyla Teceddüd Fırkası kapatıldı. Teceddüd Fırkası üyesi mebusların önemli bir bölümü 12 Ocak 1920'de toplanan son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına da seçildi. İstanbul'un işgalinden (16 Mart 1920) sonra bir bölümü Malta'ya sürgüne gönderilirken bir bölümü de Anadolu'ya geçerek I. Türkiye Millet Meclisi'ne katıldı. Bkz. *Ana Britanica*, "Teceddüd Fırkası" mad., Ana Yayıncılık, İstanbul 1990, XX, 477.

7 Doğrul, Ö. Rıza, "Şemseddin Günaltay" (Portreler) *Cumhuriyet Gazetesi* (18 Ocak 1949).

C. Demokrasi

Günaltay, Sivas Milletvekili ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak 24 Ocak 1949'da hükümet programını Meclis'e sunduktan sonra, yapılan konuşmalar esnasında, büyük bir inkılap geçirildiğinden bahsederek, demokrasi hakkındaki düşüncelerine yer vermiştir:

Dün büyük inkılaplar yaptık, bunlardan bazıları fes yerine şapka giymek gibi zahiri bir değişiklik idi... Fakat bugün yaptığımız inkılap dimağlarımızın hücrelerine işleyen bir inkılaptır. Asırlardan beri bize miras olarak gelen zihniyetlerden sıyrılarak, şimdi yeni bir anlayışa intibaka çalışıyoruz... Bir tarihçi sıfatıyla sizleri temin ederim ki, bu memleketin istikbali için, kendi kanaatime göre, yegane çare, sağlam esaslara müstenit bir demokrasinin bu memlekette kurulması ve işlemesidir... Demokrasiyi memlekette katı yapmaya ihtiyaç vardır. Demokrasi, milletlerin yükselmesinde başlıca amil olduğu gibi bazen tarihte çok misallerini gördüğümüz gibi felaket ve izmihlale de yol açan bir idare tarzıdır. Eğer demokrasiye demogoji hakim olursa, demogojinin tesiri altında hırpalanırsa, bunun vereceği netice ikidir. Ya inhilal veya diktatörlük. Bu iki hal de memleket için felakettir.⁸

Günaltay, demokrasinin Batı'da olduğu gibi tam uygulanması için öncelikle bütün vatandaşların demokrasiyi bilmelerinin zaruretiine işaret etmiştir. Ona göre, demokrasi, keyfin, arzunun, menfaat ve ihtirasın değil, yalnız kanun ve hakkın hakim olduğu rejim demektir. Bu rejim halkın özgürce seçtiği vekilleri vasıtasıyla kendi kendini yönetme ve kontrol etmesi demek olduğuna göre, vatandaşın kendi adına olan kanunlara her zamankinden daha çok saygı duyması icab etmektedir. Nerede insan hak ve özgürlüklerine din gibi kutsiyet verilir ve saygı gösterilirse, orada tam ve sağlam bir demokrasi var demektir. Demokrasi, insan haklarının, eşitliğin ve her türlü özgürlüklerin bir mahsulu ve muhafazasıdır.⁹

Günaltay, bugünkü demokrasinin ilk ana temeli olarak 1776'da Fildelfiya'da yapılan ve yayınlanan A.B.D. İstiklal Be-

8 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, "Ş. Günaltay'ın kurduğu hükümetin programı", (24 Ocak 1949), Ankara 1949, XV, 129, Birleşim 36, oturum: 1.

9 Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, 68; bkz. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 18-19.

yannamesi'yle 1789'daki Fransız İhtilali'nin doğurduğu hukuku kabul etmektedir. Ona göre demokrasinin temellerini oluşturan şartlar şunlardır: İnsanlar hür olarak doğarlar, her insan doğuşunda, kendi kendine düşünecek bir zihne, istediği gibi hareket edecek bir iradeye sahiptir. Bir insanın, diğer bir hemcinsine tâbi olması eğer kendi iradesiyle değilse, bu durum tabiata aykırıdır. Bütün insanlar eşit olarak doğmuşlardır, rahat ve saadetlerini aramak hususunda hepsi eşit haklara sahiptirler. Her ferdin, bu hakları temin edebilmesi bir memleketin kendi sıfatıyla hürriyetini koruyabilmesi için, o ülke yönetiminde eşit bir hakka malik olması lazımdır.¹⁰

Günaltay insan haklarını, hürriyetler olarak ele almış ve hürriyetleri şahsî hürriyet, sivil hürriyet, siyasi hürriyet ve dinî hürriyetler diye kısımlara ayırmıştır. O, şahsî hürriyetlerin ancak, vatan mücadelesi için tehdit edilebileceği görüşündedir. Bu sınırlandırma, ancak içerde asayiş, dışarıya karşı vatani muhafaza için muhtaç olduğu haklar oranında olabilir. Daha ileri giderilse, demokrasiden ayrılarak, istibdat çukuruna düşerler.¹¹

D. Basın Özgürlüğü

İnsan haklarının, en önemlileri içerisinde mütalaa edilen düşünce, düşüncesini yayma ve ifade etme özgürlüğü, demokratik yönetimlerin en belirgin göstergeleridir. Bir demokrasi aşığı olan Şemseddin Günaltay, düşünce özgürlüğünü kutsal haklardan saymış, sözü de, düşünce hürriyetinin ilk nişanesi olarak nitelendirmiştir. Fikirlerin özgürlüğüne şiddetle karşı olanlar, sonunda insanlarda bir fikir cinnetinin doğmasına neden olurlar. Vatandaşların herşeyi serbestçe söylemeleri, hükümetleri uyandırır, aydınlatır ve hatalarını düzeltmelerine vesile olur. Düşünürümüz, yasaklanan sözlerin mahzurlarının, söylenen sözlerin sakıncalarından daha fazla olduğunu ve saklı fikirlerin tehlikeli olabilecekleri konusuna dikkat çekmiştir. Ona göre bir ülkede demokrasiyi yaşatan şey basın özgürlüğüdür. Çünkü, özgür basın gerçek olayları ortaya çıkarır.

¹⁰ Günaltay, *age.*, 69-70.

¹¹ Günaltay, *age.*, 71-72.

Demokratik hükümetler, herşeyden haberdar ve hassas bir kamuoyuna muhtaçtırlar. Bir kamuoyunun teşekkülü, ancak vatandaşların bir meselenin leh ve aleyhinde, doğru bir fikir almalaryla mümkün olur. Bu fikirleri ulaştıracak araçlar da özgür gazeteler ve matbuattır.¹²

Mütefekkarımız, Hükümet Başkanı olarak basın ve yayın özgürlüğü konusundaki düşüncelerini, Meclis kürsüsünde şöyle aktarmıştır:

Matbuat ne kadar hür olur yani matbuat kürsüsünden memleketin münevverleri, fikir adamları kanaatlerini serbestçe söylemekte ne kadar geniş bir hürriyete mazhar olurlarsa, memlekette fikir cereyanları o nispette feyizlenir ve çarpışır. Ötedenberi duyduğumuz bir tabirle müsademe-i efkardan barika-i hakikat doğar. Matbuat arasında bu hedefe uymayan bazı sesler yükselebilir. Buna önem vermemelidir. Demokrasinin aynı zamanda tasfiyeci bir kudreti de vardır. Binaenaleyh demokrasi matbuatta da aynı tasfiye edici rolünü oynar. Memleket menfaatine olmayan; ilme, ırfana, tecrübeye dayanmayan yanlış yola sapıp haksız hücumlar yapan insanların pek çabuk, nihayet bir kaç sene geçmeden umumi efsar nazarında sahnedeki çekilmelerini icabettirir. Bu hususta da hiç telaş etmeden, demokrasiyi kuvvetlendirmelidir.¹³

E. Siyasî Partiler

Şemseddin Bey, partileri, demokrasi bünyesinin gerekli organları olarak görmüştür. Bundan dolayı, siyasî hayatın serbestçe cereyan ettiği her yerde partiler mevcuttur. Partiler, karışık ve tezathî zihniyet ve kanaatler taşıyan topluluklara rehberlik eder, onları düzene sokarlar. Ülkenin kamuoyunu belirli gayelere doğru hazırlayarak, sevk ve idare ederler. Partilerin iç varlıklarına dair yaptığı müzakereler ve memleket meselelerini tartışmaları, kamuoyunu aydınlatır.

Düşünürümüze göre, partileri besleyen, yaşatan ve olgunlaştıran hayatîyet kanı, hürriyet ve eşitliktir. Bir memlekette siyasî hayat ne kadar hür ve ne derece canlı olursa, partiler de o oran-

¹² Günaltay, *age.*, 74-75.

¹³ T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, "Başbakan Ş. Günaltay'ın Hükümet Programı". Birleşim:36, oturum:1, 199.

da gelişirler. Partilerin hamleleri ve aralarındaki rekabetleri bir memlekette en iyi ve en faydalı kurumları doğururlar. Hakiki dürüst seçimler özgür ve eşit koşullar altında, partilerin mücedesi ile gerçekleşir. Bu durum da demokratik sistemlerde, siyasal partilerin gerekli ve zorunlu kurumlar olduğunu göstermektedir.¹⁴

Siyasal partilerin gelişmesi, büyümesi ve istikrarlı olması, liderlerinin nitelikleri ile paralellik göstermektedir. Demokratik rejimlerde parti, lider demektir. Gönaltay, demokratik geçmişleri eski olan ülkelerdeki partilerde üç adam tipine rastlanıldığını belirterek bu tipleri değişik şekillerde vasıflandırmıştır. Öncelikle “milli liderler” vardır; bunlar külürlü, ağırbaşı, aydın, irade sahibi memleket çapında insanlardır. Bu insanlar kendi talih ve kaderlerini partilerin talih ile birleştirmişlerdir. İkinci grup “mutediller zümresi” dir. Bunlar da partinin gayeleri hakkında ilgi ve sempati duyan vatandaşlardır. Üçüncü kısım ise, partinin hararetili “fanatik” taraftarlarıdır. Partinin prensipleri onlar için bir akide, amaçları ise mefkuredir. Her yerde mahalli parti teşkilatını yaşatan, teşekkül ettiren ve ayakta tutan bu kişilerdir.

Gönaltay'ın parti liderlerinde (milli liderlerde) bulunması gereken vasıflar hakkındaki şu sözleri kayda değerdir: “Bir partide muarız ve muhaliflerinin nazarında isabetli görünen ve faydalı olanları tayin ve takdir edebilecek muhalefetin, husumet ve düşmanlık şekline sürüklenmesine meydan vermeyecek ihtiyatlı, uzağı gören iradeli liderler ne kadar fazla ve ne derece nüfuzlu olurlarsa, o parti vatanın ortak çıkarlarına o kadar çok hayırlı hizmetler edebilir.”¹⁵ Çeşitli parti liderleri arasında fitne ve can düşmanlığı olması, rejim ve ülke için büyük bir felakettir. Bunlardan biri iktidarı, diğeri muhalefeti temsil ederse, vatanın ortak menfaatlerine uygun siyasette birleşemeyeceklerinden, zarar daha da büyük boyutta olacaktır.

Gönaltay, siyasal partilerin değişen durumlara ve şartlara göre milli ihtiyaçlara uyum sağlamak zorunda olduklarını hatırlat-

14 Gönaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, 85-86.

15 Gönaltay, a.g.e., 87-88; ayrıca bkz. Kocatürk, M. Utkan, “Gönaltay'la Yapılan Bir Konuşma”, *Ulus Gazetesi* (7 Aralık 1961).

mıştır. Ayrıca partiler, varlık sebebi oldukları seçimlere göre kendilerini teçhiz ve teşkil etmelidirler.

Çoğunluk partisi de, iktidara geçer geçmez particiliği unutarak devlet olduğunu kavrar, bütün vatandaşlara eşit muamelede bulunursa memlekette, dışarıya karşı millî birlik ve bütünlük gerçekleşir. Demokrasinin iyi uygulanması, muhalefet partilerinin haklarının tanınmasına bağlıdır. Bir ülkede tek partinin varlığı, memlekette zihinlerin durmasına, fikirlerin kurummasına ve toplumun kısır ve hareketsiz bir ortama sürüklenmesine sebep olacaktır.¹⁶

II. LAİKLİK ve 163. MADDE HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Diyanet İşleri Başkanlığı 1949 yılı bütçesi görüşülürken, milletvekili A. Hamid Selgil "ne zaman Kur'an-ı Kerim'i Türkçeye tercüme edecekler? Biz yabancı dilden değil anamızın dilinden din kitabımızın okunmasını istiyoruz" sözleri üzerine Muğla Milletvekili Necati Erdem şu cevabi sözleri ileri sürmüştür: "...On-da (Kur'an'da) birçok manalar, birçok nükteler vardır. Çevrildiği zaman Nazm-ı Celil'in kıymeti kalmaz. Binaenaleyh Müslümanların dinine, kitabına Hükümet müdahale etmez."¹⁷

Bu konuşmalardan sonra Başbakan ve Sivas Mebusu Günaltay da laiklikle ilgili görüşlerini, Meclis üyelerine aktarmıştır: "Laik bir devletin laik meclisinde hiçbir dinin esası hakkında hiçbir ferdin konuşma hakkı yoktur. Biz burada, din kurucu bir heyet değiliz. Devlet'in siyasi, içtimai, idari, iktisadi ve kültürel esaslarını ve milletin müdafası vasıtalarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz. Her dinin esası üzerinde konuşmak, o dinin ilim adamlarına aittir. Bizim kuracağımız İlahiyat Fakültesi'nden yetişen gençler, memleketin ihtiyacı ne ise, ona göre bir vechе verirler. Biz burada, bu meselelerde asla konuşmak hakkına sahip değiliz... Yalnız Diyanet İşleri Başkanı'nın cevap vereceği mevzuu üzerinde, mesul hükümet reisi sıfatıyla ben cevap vereceğim.

16 Günaltay, *age.*, 92-96.

17 T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, içtima: 3, cilt: 16/2, 451 (23 Şubat 1949 konuşmaları).

Bizim memlekette herkes hürdür, Hür olan bir memlekette yaşayan insanların akidelerine tecavüz etmek, hiçbir vatandaşın hakkı değildir. Herkes kendi kanaati ile kalır. Biz falan mezhebin adamıdır veya falan dine mensup diye kimse üzerinde bir hüküm yürütemeyiz ve kendisini ne için bu inanıştasın diye mesul tutamayız".¹⁸

Laiklikliğin Türkiye'de çok değişik ve farklı tanımları yapılmaktadır. Kimi çevrelere göre, laiklik "rejimin teminatıdır", kimilerine göre "din ve inanç özgürlüğüdür" yine kimilerinin düşüncesine göre de "din düşmanlığıdır veya dinsizliktir" İşte, bu gibi tariflerin çoğalmasa, laikliğin daha uzun yıllar konuşulup tartışılacağı ve gündemde kalacağına işaretidir.

Biz, bu bölümde laiklik konusu ve onun güvencesi kabul edilen 163. maddenin (her ne kadar bu madde günümüzde yürürlükte olmasa da)¹⁹ yasalaşması sürecinde Meclis'de geçen konuşmalara yer vereceğiz. Bu konuşmalar, Şemseddin Bey'in laiklik ve 163. maddede hakkındaki fikirleri konusunda bizi aydınlatacak niteliktedir. Zira, bu maddenin yasallaşması, Günaltay Hükümeti'nin icraatlarından.

Öncelikle 10 Haziran 1949 tarihinde, 5439 sayılı ek ceza kanunu olarak, CHP ve DP oylarıyla kabul edilen 163.maddenin metnini vermekte fayda telakki ediyoruz:

Madde 163- Laikliğe aykırı olarak devletin içtimai veya iktisadi veya hukuki temel nizamlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse, iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler ve girmek için başkalarına yol gösterenler, altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezası ile cezalandırılırlar.

18 T.B.M.M. Tutanak Dergisi, VIII.Dönem, içtima: 3, cilt: 16/2, 451 (23 Şubat 1949 konuşmaları).

19 163. Madde, 12.4.1991 tarihinde 3713 sayılı kanunun 23. maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. 163. Madde'nin kabulü sırasında T.B.M.M.'nde yapılan müzakereler ve bu Madde'nin ilham kaynağı olan "Hıyanet-i Vataniye Kanunu" (1925 yılında kanunlaştı) hakkında geniş bilgi için bkz. Cemal, Mehmed, *Yüzaltmışıç*, İstanbul 1974, 27-90.

Dağılmaları emir edilmiş yukarıda yazılı cemiyetleri' sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır.

Siyasi menfaat temin veya şahsî nüfus tesis eylemek veya her ne suretle olursa olsun laiklik esasını sarsmak maksadı ile dini veya dini hissiyatı veya dince mukaddes sayılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propoganda yapan veya telkinde bulunan kimse, bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Yayın yeri veya yayın vasıtası veya yayının konusu bakımından az zarar umulan hallerde failine altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. Bu maddede yazılı olan cemiyetler hakkında 141. maddenin son fıkrası hükmü yûrür."

141. maddenin son fıkrası ise iki kişinin dahi birleşmeleri ile cemiyetin vücut bulacağını ifade etmektedir.²⁰

163. madde ile ilgili müzakerelerde ilk sözü alan Millet Partisi Meclis Grubu Başkanı Osman Nuri Kõni, laiklik hakkında uzun izahlar yaptıktan sonra, laikliğin tamamen tatbik edilmediği konusunu ele almıştır. Diyanet İşleri ve Evkâf bütçesinin hükümetçe hazırlandığını, din eğitimi işleri ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın meşgul olduğunu söyleyen Kõni:

"Laiklik bu mudur?" demiş ve şöyle devam etmiştir:

Türkiye'de Hıristiyanlar, Museviler var. Din işlerini cemaatlar görür. Bütçeleri buraya geliyor mu? İşlerine kaşıyonmuyuz? Bu ayrılık, gayrılık nedir? Onlar, bu sahada mümtaz yaşıyorlar demektir.

İbadetin şekline de kaşıyoruz: Şöyle kamet getirilecek, böyle ezan okunacak diye...

Hükümetin getirdiği bu tasanda vicdan hürriyeti ile laiklik ayaklar altına alınmaktadır. Ayrıca anayasayı da heder ediyoruz... Ne din ne de dinsizlik istismar edilemez. Dinsizlik temel itti haz ediliyor.

Bu tasarı ise, dinsizliğe revaç vermektedir. İçindeki hükümlerde din-i İslâm'a tecavüz vardır. Başbakan, demokrasi getirmek istiyor ama, onun asıl hedefi hürriyetsiz hürriyet ve hürriyetsiz demokrasi kur-

20 Bkz. *Türk Ceza Kanunu*, İstanbul 1990, 53; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İst. 1998, 213-214.

maktır. Maksat, tahakkümü yaşatmak, istibdadı tahkim etmek, halkı esir olarak, köle olarak yaşatmaktır...

Köni konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

Büyük Millet Meclisi'ne hitap ediyorum ve vicdanlarınıza müracaat ediyorum. Bu tasarı Anayasayı ayaklar altına almaktadır. Kabulünüze layık değildir. Tarih karşısında reylerinizi şerefle kullanacağınıza emniyetim var.

Millet Partisi'nin Meclis Grup Başkanı, yine Başbakan'a dönerek sözlerine şöyle son vermiştir:

Size birşey söyleyeceğim: Kim danırsa danılsın. Hükümet-i Osmaniye'nin son zamanlarında, bilhassa mütareke devrinde, memleketi asla sevmeyen bir sadrazam vardı. Damat Ferit, öyle değil mi? Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin Damat Ferit Paşası ise, bu Şemseddin Bey'dir.²¹

Bu konuşmadan sonra Müstakıl Demokratlardan Hasan Dincer ile Halk Partisi'nden Sinan Tekelioğlu söz almışlar ve tasarımı eleştirmişlerdir.²² Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel de Osman Nuri Köni'nin "tasarı din-i İslâm'a tecavüzdür" sözlerine uzun uzadıya cevap vererek, "Müslüman çocuklar tarafından Müslüman dinine karşı böyle bir tasarruğun hazırlandığını ummayı ancak şuur eksikliği" olarak nitelendirmiştir. Muammer Alkanat da, maddedeki bir hükmün komünizm aleyhtar propagandayı dahi engeller şekilde olduğunu iddia etmiştir. Bu tasarruğun yeniden gözden geçirilmesi için komisyona havalesini isteyen bir tahrir hazırladıklarını bildirmiş; önergeyi başkanlığa vermiştir.²³

Bu sırada Başbakan Şemseddin Günaltay söz isteyerek kürgelye gelmiş ve şöyle demiştir:

Vatan duygusu ile bütün arkadaşlar, getirilen kanunun lüzumuna inanıyorlar. Komünizme aleyhdar bulunuyorlar. Memlekette her ne suretle olursa olsun bir irticanın baş göstermesini istemiyorlar. Memlekette irtica yoktur diyorlar. Bunu ben de kabul edeyim. Fakat

21 T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, İçtima: 3, c. 20, 575; ayrıca bkz. Şahin, "Günaltay", 287.

22 *Sebilürreşad*, c. 2, 48, Haziran 1949.

23 T.B.M.M., *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, c.16

arkadaşlar irtica komünizm siması altında tezahür edebilir ve edildiği zamanları görmüşüzdür. Vaktiyle inkılaflar yapıldı. Bugüne kadar irtica olmadı, diyorlar. Birçok hâdiseleri unuttukları anlaşıyor. Birbirinin veyleden irtica kıyıamlarının, vuku buldukları zamanları da unutmayalım ki, Takriri Sükûn Kanunu yürürlükte bulunuyordu. İrtica ve ihtilaller için İstiklal Mahkeleri kurmak imkanı mevcuttu. Bütün bunlara rağmen bu isyanlar oldu. Şimdi deniliyor ki; bütün bu fenalıklar olmasın, hepimiz aleyhindeyiz ama bunu önleyecek kanun yapmayın. Bunun manasını ben anlayamadım doğrusu. Kendileri izah ederlerse çok iyi olur. Biz kimseyi asmıyoruz, kesmiyoruz. Bir hâdisi olmadan evvel, senin zihninden şöyle bir mesele geçmiş, diye kimseyi mahkemeye göndermiyoruz. Hükûmü verecek olan mahkemedir. Fiil sabit olduktan sonra, tebarüz ettikten, meydana çıktıktan sonradır ki, mahkemeye vermek salâhiyetini istiyoruz. Sayın arkadaşlar; evvela şunu belirtmek istiyorum ki, bu kanun demokrasiyi yaşatmak için getirilmiştir. Demokrasi, bir memlekette sükûn olursa herkes serbestçe fikir ve kanaatini söylebiliyorsa o vakit yaşıyor.²⁴

Şemseddin Bey, Osman Nuri Koni'nin sözlerini cevaplarırken, laiklik anlayışını da ortaya koymaktadır:

Laisizm, devlet işlerine yani milletin hayatı kanunlarına esas olarak başka kaynaklara müracaat etmeksizin B.M. Meclisinin hükümlerini sağlamaktadır. Din ile dünyayı birbirinden ayırmanın manası budur. Laikliği dünya işlerine, din işlerini karıştırmamak diye tarif ediyorlar ve bundan laikliğin bir nevi dinsizlik olduğunu çıkarmaya çalışıyorlar. Fakat laikliği böyle algılamıyoruz. Bizim anlayışımızda laiklik, bizim hayata alt bütün kanunlarımızın ancak B.M. Meclisi yapar demektir.

Din meselesi hakkında da Günaltay şu noktalara değinmiştir:

Herkes vicdanen hürdür, inandığı şeye hür olarak inanır. Ve biz Müslüman olmak itibarıyla, Hz. Muhammed'in din olarak telkin ettiği herşeye inanıyoruz ve ona göre ibadetlerimizi yapmakta serbest bulunuyoruz. Din de bu demektir. Evet, ibadette hürüz, hiç kimseyi camiye gitmekten menetmiyoruz. (Osman Nuri Koni'ye hitaben) Yahudilere ağzının suyu aktı, halbuki Müslümanlar da onlar gibi ser-

24 T.B.M.M., *Tutarak Dergisi*, VIII. Dönem, İctima: 3, c. 20, 596; ayrıca bkz. *Sebilürreşad*, c. 2, Haziran 1949.

bestce camilerine gidiyor ve ibadetlerini yapıyorlar. Bu memlekette hiç kimse Müslümanların ibadetlerine mümanaat edemez, edemeyecektir de.

Bizce Müslümanlık, dinin ana hükümleridir, sonradan uydurma hurafeler değildir. Din hükümlerine tamamen riayet eden bir müslümana bu memlekette hiç kimse müdahale edemez.

Osman Nuri Kōni'nin sataşmalarından sonra, şöyle devam etmiştir:

İlk mektepte din dersleri okutturmaya başlayan Hükümet'in başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette, Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir Hükümet'in başkanıyım.

Günaltay konuşmasını, Kōni'yi eleştirerek sona erdirmiştir:

Bu kanun tasarsını huzuruza arzetmemizin başlıca saiki, arkadaşlar Osman Nuri Kōni'nin şahsında temessül ettiği sözlerden anlaşılan Damat Ferit gibi Hilafet Orduları kurmak isteyenlerin yahut memleketi kanlara boğmak isteyen Derviş Vahdeti'lerin belirmesine meydan vermemektedir. Kōni'nin hedefi budur.²⁵

25 T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, birleşim: 104, oturum: 3, (8 Haziran 1949), 597-598; krş. Cemal, *Yüzaltmışüç*, 35-38; ayrıca bkz. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*, II, 433-444; Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı* (1950-1960), 54.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TARİH ANLAYIŞI ve METODU

Şemseddin Günaltay'ın adının zikredildiği bir yerde onun tarihçilik yönünü ele almamak, onu kamil olarak bilmemek demektir. Özellikle, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nı (1941-1961) yirmi yıl sürdürmüş olması, genelde İslâm Tarihi'nde, özelde ise Türk Tarihi'nde bir mevkîi doldurması açısından da önemlidir. Türk Tarih Kurumu'nun onun başkanlığı döneminde kurumsallaştığı görülmektedir. Türk Tarihi ve İslâm Tarihi hakkındaki te-lifleriyle ilgili malumatı, birinci bölümde verdiğimizden dolayı, bu konu üzerinde tekrar durmak istemiyoruz. Bu bölümde onun tarih ilmi ve tarih metoduyla alakalı düşünceleri üzerinde yoğunlaşacağız.

Günaltay'ın, Türk Tarih Kurumu'nun Üçüncü Kongresi'nin açılış konuşmasında, "tarih" kavramı ve "tarihin işlevi" konusundaki sözleri bu husustaki düşüncelerini sergilemesi açısından ilginçtir. Bundan dolayı, bu konuşmadan bazı alıntılar yapacağız:

Tarih, bir zamanlar sanıldığı gibi birbiriyle ilişkili olmayan veya tabiat üstü tesirlerle zaman zaman vücut bulan olaylar yığından ibaret değildir. Pragmatik tarih, yerini artık genetik tarihe bırakmıştır.

Bugün, kesin olarak biliyoruz ki, milletlerin hayatında gelişmiş güzel ve kendi kendine olmuş tek hadise yoktur. Olan her şey, gizli veya açık sebeplerle kendinden evvelki olaylara bağlı ve onların neticeleridir. Nasıl ki bu hadiseler de, kendilerinden sonraki tarih oluşlarını yaratacaklardır. Böyle olduğuna göre, bu günü kavramak, yarını sezebilmek için, dünü bilmek ne kadar lazımsa, dünü anlamak için de daha evvelki zamanları aydınlatmak o kadar gereklidir. Bu itibarla tarih, milletlerin mukadderat levhası da değildir. Tarih, aynı zamanda bir milletin yaşayış savaşında varlığını korumak, gelişmesini sağlamak, yükselmesini emniyet altına almak için muhtaç olduğu heyecan ve enerjinin bitip tükenmeyen kaynağıdır...

Tarih ve dil, biri milli heyecan ve enerji kaynağı, diğeri bu heyecanı, o enerjiyi başkalarına aşılayan, yayan ve onları şahlandıran kutsal araç. O kaynak temizlenip berraklaştırılmadıkça, bu araç ferdi duyguları milli seslerle ifade etmedikçe, yaratıcı olmazlar, cemaatlerde kolektif ruhu uyandırmaz yığınlarda milli vicdanı coşturamazlar. Milli kültür, gelişme ve sergileme hızını ancak milli tarihten, milli edebiyattan alır.¹

Günaltay'a göre Batı'da yapılan tarih araştırmalarında kullanılan bilimsel metot, tespit edilmelidir. Sonra, ilk aşamada, üzerinde titizlikle durulacak nokta, eski kaynakların incelenmesidir. Doğu hakkında araştırma yapan Oryantalistler de aynı yöntemi izlemektedirler. Zengin ve verimli çalışmaların ortaya konulabilmesinde bu metodun uygulaması zorunlu bir görevidir. Bunun için de kaynakların ve müelliflerin kritiğe tabi tutulması gerekmektedir. Bu kitapların ilmi değerleri ile, ne derecede ve hangi noktalarda vesika değeri taşıdıkları, yazarların içinde bulundukları hayat şartlarının bilinmesine bağlı olduğundan, bunun yapılması zaruri olmaktadır. İslâm tarihçileri her ne kadar metodik bir şekilde tarih kitaplarını telif etmiş olmasalar da, onların bıraktıkları -büyük emek ve çaba ürünü olan- kaynaklar birer hazine değerindedir. Düşünürümüz, Batılı münekkitlerin, İslâm tarihçilerinde kuru bir üslup ve eleştirisiz bir metot izlemek gibi kusurlar bulunduğunu ifade etmektedir.²

İslâm Tarihçileri'nin, eleştirel düşünceye yer vermemiş olmaları, doğru fakat genel değildir. İbn Miskeveyh ve İbn Haldun gibi tarihçilerin eserlerinde gerçek bir eleştiri eğiliminin egemen olduğu göze çarpmaktadır. Bu yazarların bütünüyle başarılı olmalarını, Günaltay, onların yaşadıkları çağın politik ve toplumsal şartlarında, kamuoyundan tam bir destek görmemelerinde ve kesin bir yargıya ulaşmak için gerekli olan bütün şartları ve vesikaları bulamamalarında aramaktadır. O şu soruları da sormaktadır: İbn Haldun'un Mukaddime'si, tarih felsefesinin bugün de değerini koruyan yüksek ilkelerini içermiyor mu? Hat-

1 "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Şemseddin Günaltay'ın Açış Nutku", *Belle-ten*, c. 2 sayı: 29, İstanbul 1938, 6-7.

2 Günaltay, *İslâm Tarihî'nin Kaynakları-Tarih ve Müevvîhler*, haz: Yüksel Kaynar, İst. 1991, 11-12.

ta Birunî, değerli bir ilim ve tarih vasikası olan el-Âsârü'l-Bakıyye mukaddimesinde, insanları gerçeğe sürükleyen nedenleri açıklarken, psikolojik bir hayat teorisinin temellerini atmış değil midir?³

İslâm tarihçilerine, birer eleştirmen gözüyle değil, rivayet ve olguların sadık bir aktarıcısı gözüyle bakmalıyız. Fakat bir bakıma sakıncalı gibi görünen bu durum, gelecek tarihçiler için daha güvenli ve daha zengin bir inceleme alanı bırakmış olmaları açısından da köklü bir fayda sağlamıştır. Araştırmacılar, bu sayede tarihçinin kişisel yargıların etkisinde kalmadan, doğrudan rivayet ve olgularla karşılaşmaktadır ki, bu da gerçeğe ulaşmada önemli bir adımı teşkil etmektedir. Bundan dolayıdır ki, İslâm tarihçilerinin olaylar ve rivayetler koleksiyonu olan bu eserleri, ilim ve tarih noktasında eski Yunan ve Roma yazarlarının edebi tarihlerinden daha değerlidir.⁴

Mütefekkirimizin tarihi araştırmada kullandığı yöntemin temelini, kaynaklar ve kaynakların müellifleri oluşturmaktadır. Ona göre, bu noktalar üzerinde gerekli hassasiyet gösterildiği takdirde, her türlü bilimsel metotla faydalı çalışma ve araştırma ortaya konulabilir. Önemli olan, kaynakların sıhhati, güvenilirliği, yazarların doğruluğu ve rivayetlerin sahlıhlığıdır. Bundan dolayıdır ki Şemseddin Bey, *“İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler”* adlı zengin ve önemli çalışmayı kaleme almıştır.

Günaltay'ın tarih ve özellikle de İslâm tarihi alanında Cumhuriyet döneminde bir otorite olarak kabul edildiği görülmektedir. 22 Ekim 1961 tarihli Ulus Gazetesi'nde, “Fikir ve Ülkü Adamı Günaltay” konulu yazı bu iddiayı desteklemektedir. Makaleyi kaleme alan Uluğ İğdemir, bazı tarihi olaylarla bu durumu kamuoyuna duyurmuştur:

Onu bundan tam otuz yıl önce, Türk Tarih Kurumu'nun kuruluşundan iki ay sonra, Kurum'un Atatürk'ün Başkanlığında yaptığı bir toplantısında tanımıştım. Henüz 48-49 yaşında dinamik, tok sözlü, heyecanlı, atılgan bir ilim adamı idi. Bu toplantıda Türklerin Moğol-

3 Günaltay, *age.*, 13.

4 Günaltay, *age.*, 14.

larla olan akrabalığı konusu görüşülüyordu. Üyelerinden bazıları Moğolları da Türk sayıyordu. Günaltay, bu fikri şiddetle reddediyordu. Atatürk bu tartışmaları sükunetle idare ediyor ve her düşüncüyü aynı tarafsızlıkla dinliyordu. Bu toplantıdan bir hafta sonra Kurum, Atatürk'le birlikte İstanbul'a taşındı ve Dolmabahçe Sarayı'nda çalışmalarına başladı. O sırada, lise tarih kitapları yazılıyordu. Atatürk, bu kitapların müsveddelerini dikkatle okuyor, düşüncelerini Kurum Başkanlığına Yalova'dan yazdığı mektuplarla bildiriyordu.

Atatürk, İslâm tarihi üzerinde titizlikle durmakta idi. 16 Ağustos 1931'de Kurum Başkanlığı'na yazdığı bir yazıda yazıları beğenmediğini, bu bahsin İslâm Tarihi üzerindeki geniş yetkisini yakından bildiği Günaltay tarafından yazılmasını istiyordu.

Atatürk mektubunda şöyle demektedir: "Muhterem azamızdan Şemseddin Beyefendi -ki bu notları etüd etmekle meşguldür- benimle aynı fikirdedir ümit ederim. Şemseddin Bey'in bu notlar üzerinde yapacağı tadilata ve kitap tertibine ne nokta-ı nazardan ehemmiyet vermesi faydalı olacağını zannettiğim bir nümuneyi takdim ediyorum.

Günaltay, Atatürk'ün direktifine uyararak bu bahsi yeniden yazmış ve Yalova'ya göndermişti. 22 Ağustos 1931'de Atatürk'ten Kurum Başkanı'na şu yazı geldi:

Tevfik Beyefendiye

Şemseddin Beyin hazırladığı notlardan okuduğum kısımları fevkalade enteresan ve kıymetli buldum. Bunlardan mülhem olarak yenden, size verdiğim notlara ufak bir ilave yaptım. Sizin not defterinizle işaret ettiğim plana göre artık ayrıca Bizans ve Anadolu hareketinden bahse lüzum kalmıyor. O çerçeveye göre, Türk-Arap mücadelesine başlamak lazımdır. Bu mücadeleyi, Şemseddin Bey çok parlak yazmıştır. Ben onu aynen kabul ettim.

Bu olayın, Günaltay'ın tarih alanındaki otoritesini desteklediğini yukarıda belirtmiştik. Ancak, olay günümüzde sık sık tartışılan resmi tarih ve bilimsel tarih tartışmasına da örnek teşkil edebilir. Zira, bu olay tarih sahasında meydana getirilen araştırmaların devletin en yetkilisi -Cumhurbaşkanı- nin onayından geçtiği fikrini de doğrulamaktadır.

Günaltay, medeniyetin beşiğinin Orta Asya olduğunu, medeniyetin oradan dünyaya yayıldığını ortaya koymuştur. Türk Ta-

rih Tezi⁵ konusundaki iddiaları cevaplandırmış ve tezin doğruluğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Mütefekkirimiz, Avrupalı ilim adamlarının Türkler ve İslâm hakkındaki iddialarını, ilmi metotlarla incelenmiş ve tahliller yaparak, asılsız olduklarını ispatlamış ve insanlığın hizmetine sunmuştur. 10. yüzyılda Müslümanların ilim sahasında kaydettikleri gelişmeler, yerini gerileme ve cehalete bırakmıştır. Özellikle, Batılı müsteşrik ve ilim adamları, bu menfi durumu, kendi inanç ve düşüncelerine dayanak yapmışlardır. Bu ilim adamlarından olan Ernest Renan "İslâm dünyasının inhitatı sebebi Selçuk istilası mıdır?" sorusunu sorarak, şu iddiaları ileri sürmüştür:

a. Dokuzuncu ve onuncu asırlarda İslâm dünyasına en parlak devrini yaşattıran ilim hareketi, Türk olmayan unsurların eseridir.

b. Parlak bir inkişafa mazhar olan bu hareket, Selçuk Türkleri'nin Ön Asya'yı istila etmeleri neticesinde durmuş; bu hal İslâm dünyasının inhitatına sebep olmuştur.⁶

Günaltay, bu iddialara karşı ortaya koyduğu reddiyede, Selçukluların İslâm dünyasına hakimiyetinin gerçek sonuçlarını şöyle çıkarmıştır:

1. Yakın Şark'ı sarsmakta olan anarşik devir son buldu. Afganistan'dan Mısır sınırlarına kadar uzanan, tek idareye bağlı bir imparatorluk kuruldu.

2. İmparatorluk içerisinde, herkesi malından, canından emin olarak yaşatan kanunlar geçerli olmuştur.

3. Vergiler, tanzim edildi. Halkı ezen uygulamalar kaldırıldı.

4. Türkistan'dan, Akdeniz'e kadar olan topraklarda asayişin sağlanması, ticaretin gelişmesine yol açtı. Doğu ile Batı arasındaki İpek Yolu yeniden açılmış oldu.

5 "Türk Tarih Tezi"nin kökenleri, oluşum süreci ve hakkında yapılan tartışmalar için bkz. Tuncay, Mete, *T. C'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, III. Baskı, İstanbul 1992, 300-303.

6 Günaltay, "Tarih tezi hakkındaki intihatlara mahiyeti ve tezin katı zaferi", *Belleten*, c. 2, sayı: 7-8, İstanbul 1938, 337-365.

5. Malazgirt zaferi, anarşik devirden istifade ederek, bir taraftan Erzurum'a, diğer taraftan Urfa'ya Trablus Şam'a. Hama'ya kadar ilerlemiş olan Doğu Roma İmparatorluğu'nun eski vaziyetini iade etmek yolundaki hülyalarına son verdi.

6. Bütün din ve mezheplere karşı tarafsız hareket etmek seyiyesiyle bilinen Türkler, fanatik mezhep taraftarlarına devlet oteritesini tanıttı. Mezhep kavgalarına son verdi. Bu şekilde vicdan ve düşünme hürriyeti sağlanmış oldu.

7. Selçuk sultanlarının İslâm dünyasına kazandırdıkları huzur ve asayiş ilim hareketine yeni inkişaf hızı verdi.

8. Selçuk Türkleri, Müslümanlığı Ön Asya'da boğmak ve çıktığı çöle sokmak hırsıyla Doğu'ya saldıran haçlılara karşı koyarak, Mısır ve Mezopotomya Araplığını kurtardılar.

9. Türklerin centilmenlikleri, papazların haçlılarda uyandırdığı düşmanlıkları izale etti. Bu sayede, Şark Medeniyeti ile uzun müddet yakından temas imkanı buldular. Bu temas ve tetkik, nihayet Batı'da Rönesansı doğuracak bir zemin hazırlamış oldu.

Günaltay'a göre, Selçuk istilası, yabancılar tarafından bir felaket sebebi gibi gösterilmiş ve gerçek sonuçları ihmal edilmiştir.⁷ O, bu noktadan hareketle, Anadolu üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmış, medeniyet kaynağının Yunanistan değil, Anadolu olduğuna işaret etmiş ve Anadolu'ya olan tutkusunu da şöyle dile getirmiştir: "Medeniyet filizinin doğuş devirlerini, serpilme çağlarını yakından takip etmek, insan cemiyetinin yükseliş safhalarını incelemek bakımından önemi aşikar olan Yakın Şark'ın eski tarihi, bizim için dünya kavimlerine nispetle daha büyük bir ehemmiyete haizdir. Çünkü sevgili Anadolu, Yakın Şark'ın en önemli bir parçasını teşkil etmektedir."⁸ Günaltay, Anadolu'da eski bir medeniyet olduğunu ve bu medeniyetin sahibinin (Hattiler) Orta Asya'dan geldiğini belirtmektedir.⁹

7 Günaltay, "İslam Dünyası'nın İnhitatı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?", *Belleten*, sayı: 5-6, İstanbul 1938, II, 73-88; ayrıca bkz. Mardin, *Türk Modernleşmesi* (Makaleler 4), VII. Baskı, İstanbul 2000, 292.

8 Günaltay, *Yakın Şark-II, Anadolu*, Ankara 1946, (Önsöz) XI.

9 Küçük, Abdurrahman, "İlim, Fikir ve Siyaset Adamı Olarak M. Şemseddin Günaltay", Ankara 1992, 16-17. (Basılmamış tebliğ). Bu ve benzeri fikirler için bkz. Tuncay, T. *C'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, 300.

Düşünürümüz, "Üniversiteyi Açış Dersi"nde, "Türklerin ana yurdu ve ırkı meselesi" konusunda da şu sonuçlara ulaşmıştır:

Türklerin ana yurdu olan Türkistan, Neolitik medeniyetin de menşeidir. Bu medeniyeti meydana getiren tip, Alpen bir akisefal insanlar; Glasyeler döneminin sonlarından itibaren fiziki ve iktisadi sebeplerin zorlamasıyla, Doğu'ya ve Batı'ya doğru göç etmeye başlamış, gittikleri ve yerleştikleri yeni yurtlarında bu medeniyeti geliştirmişlerdir. Türklerin gerek Moğollar ve gerek sarı ırka mensup olan diğer kavimlerle irki bir münasebetleri yoktur.¹⁰

Günaltay, Türk tarihine yapılan saldırılara karşı nasıl bir tavır alınması gerektiğini belirtirken, aynı zamanda tarih ilmindeki metodunu da ortaya koymuştur. Ona göre, bugün bu saldırı ve tahripleri vesikalara dayanarak düzeltmek, gasbedilen hak ve şerefleri kurtarmak, Türklükleri unutulmuş veya inkar edilmek istenilen kavimlerin gerçek yüzlerini ilmi temellere dayanarak ortaya koymak, peşin fikirleri çürütme, haksızlıkları düzeltmek gerekmektedir. Bütün bunları yapabilmek için de önce höyükleri kazarak, tümölüsleri oyarak, mezarları deşerek, tarihten önceki zamanları aydınlatacak eserleri meydana çıkarmak; kitabeleri derleyerek, arşivleri didikleyerek, yabancı memleketler kütüphanelerinde tarihimizi ilgilendiren vesikaları toplayarak, yazılı devirleri aydınlatmak lazımdır. Büyük Türk tarihinin açıklanması için önceden bütün bunların gerçekleştirilmeleri icap etmektedir.¹¹

10 Günaltay, "Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi", *Üniversiteyi Açış Dersi*, s. XII.

11 "Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Şemseddin Günaltay'ın Açış Nutku", *Belleten*, c. 2, 5-7.

SONUÇ

Osmanlı Devleti yıkılıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, önemli olayların ve fikirlerin sergilenmesi açısından kayda değer bir dönemdir. Bu zaman dilimindeki fikir ve düşünce hareketlerinin yoğunluğu, ancak Osmanlı Devleti'nin yükselme devriyle karşılaştırılabilir niteliktedir. Zira, bu dönemdeki tartışma, makale ve eserlerin çeşitliliği ve seviyesi oldukça yüksek olmakla birlikte, aynı zamanda şaşırtıcı bir boyuttadır. Maalesef bu dönemdeki yönetim, halktan ve toplumdan kopuk aydın tarafından orjinallikten uzak bir fetret dönemi olarak algılanmış ve insanlarımızı böyle sunulmuştur. Ancak şurası bir gerçektir ki, bugünümüzle ilgili alınmış kararların çoğunluğuna, bu dönemin fikir, düşünce ve uygulamaları kaynaklık etmiştir. Bu dönem aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yılları ve Osmanlı Devleti'nin de yıkılış yılları olarak tarihe malolmuştur. Bu yılların fikir ve ilim muhtevasının bilinmesi için, zamanın süreli yayınları ve özellikle dönemin İslâmcılarının en etkin dergisi olan Sırat-ı Müstakîm'i (Sebilürreşad) incelemek yeterli olacaktır. Gerçekten bugün dahi tartıştığımız, konuştuğumuz çeşitli mevzu ve meseleleri, bu yayın organlarında tüm canlılığı ile görmek pekala mümkündür.

M. Şemseddin Günaltay, gerek düşünce gerekse eylem planında hareketli olan böyle bir dönemde yaşamıştır. O, "yorgun ve hasta" Osmanlı ile yeni Türkiye arasında köprü vazifesini yerine getiren ender fıkır ve siyaset adamlarımızdan birisidir. Zaman zaman siyasi kişiliğinin, ilmi kişiliğinden daha ağır bastığı görülmekle birlikte, ikisinden birini diğerine tercih etme durumunda kalmamış, her iki vazifesini de başarıyla sürdürmüştür.

Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu gibi önemli bir müessesenin yirmi yıl başkanlığını -geliştirmek ve daha verimli hale getirmek

suretiyle- sürdürmesi onun artıları arasında belirtilmesi gerekli olan bir durumdur. Şemseddin Bey'in yaşamı boyunca fikir ve eylemlerinde bazı köklü değişiklik ve dönüşümlerin varlığını gözlemlemek söz konusudur. Bu değişim eserlerinde, konuşmalarında ve makalelerinde açık bir şekilde gözükmektedir. Kendisinde ve düşüncelerindeki değişikliklerde, zamanın ve şahsiyetlerin etkisi büyük olmuştur. Görüşümüzü aşağıda vereceğimiz anekdotlarla desteklemek mümkündür.

Günaltay, 1915 yılında, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ertuğrul (Bilelecik) mebusu olmuştur. Hatta 1918 yılında yapılan kongrede Fırka'nın ikinci başkanlığına da seçilmiştir. Bu görevle o, İttihad ve Terakki Fırkası'nın önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Aynı yıl, yeni teşekkül ettirilen Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında da görülmektedir. Mütarekeden sonra da Divan-ı Harpde, harp sorumlusu olarak, İttihad ve Terakki'nin ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda görev yapmıştır. 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, Millet Meclisi'ne, Sivas Milletvekili olarak girmiştir. 1949 ile 1950 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla, tek parti dönemi Halk Partisi'nin son hükümet başkanı olmuştur. 1960 yılına gelindiğinde Günaltay'ın bu kez de yapılan askerî ihtilalden sonra kurulan Kurucu Meclis üyesi olduğu görülmektedir. Yine, 1958'de neşrettiği "Hürriyet Mücadeleleri" adlı eserinde daha önce (1918'de) ileri gelenlerini yargıladığı İttihat ve Terakki için "İlk şuurlu ve geniş hürriyet kıyımı" olarak vasıflandırması, onun çelişkilerinden birisidir. Günaltay'ın İttihat ve Terakki ile, İttihat ve Terakki'yi yargılayanlarla, Tek Parti Dönemi Halk Partisi ile ve son olarak askeri ihtilalin olağanüstü şartlarıyla teşekkül ettirilmiş bir Meclis'le beraber çalışabilmesi ve tüm bu oluşturmaları bir potada toplayabilmesini izah etmek oldukça güç bir durumdur. Ancak, bu fikri ve siyasi değişimi, zamanın bir çok aydınında, özellikle de "İslâmcı" gelenek içerisinde yer alan aydınlarında görmek pekala mümkündür. Bu duruma sebep olan en büyük etken, saltanattan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan siyasi değişim ve dönüşümlerdir.

Mütefekkirimizin, tarih alanındaki araştırmaları ve bu sahadaki otoritesi tartışılmaz bir realitedir. Genelde İslâm Tarihi ve özelde Türk Tarihi hakkındaki çalışmaları bir kültür hazinesi değerindedir. Özellikle günümüz Türkçesine çevrilerek yeniden basılan *İslâm'da Tarih ve Müverrihler* adlı eserinin tarih metodolojisi açısından çok verimli bir çalışma olduğu, tarihçiler tarafından da belirtilmektedir.

Günaltay'ın toplumsal olay ve meseleleri yerinde teşhisi ve bunlara karşı hem siyasî, hem de ilmî çözümler üretmesi, onun kendisine özgü vasıflarındandır. Hayatını, toplumun yanlış fikir ve inançlarıyla mücadele etmeye, batıl inanç ve hurafelerin cemiyetlere verdiği zararları ortadan kaldırmaya adanmıştır. Sapık mezhep ve tarikatların bu hurafe va safsatalara kaynaklık ettiğini söylemiş; çözüm olarak da İslâmiyet'in ilk saflığına dönüşmesinin gerekliliğine inanmıştır. Günaltay, eserlerinde, İslâm'dan önceki Türkler'in ve Müslüman Türkler'in tarih boyunca özgür yaşadıklarını, Türklerin İslâm'ı kabul etmelerinden itibaren yenidınleri uğruna sürekli mücadele ve fedakarlıklarda bulunduklarını ifade etmiş, Haçlı Seferleri'nde gösterdikleri başarı ve kahramanlıkla İslâm'a yaptıkları hizmetleri anlatmıştır.

Şemseddin Bey'in yaşadığı Cumhuriyet öncesi zaman diliminde, fikir akımları çok çeşitlilik göstermiş; hepsi de gerileyen, yıkılmaya doğru giden "devletin nasıl kurtulacağı?" sorusunun cevabını kendilerinin vereceğine inanmışlardır. Bu akımları, Garpçılık, İslâmcılık, Türkçülük, Meslekçiler, Sosyalistler ve Pozitivistler diye isimlendirmek mümkündür. Bu düşünce akımları kendi görüş ve programlarını açıklayarak, taraftarlarının sayılarını arttırmaya çalışmışlar; düşünce ve fikirlerini siyasî platformda seslendirmeye gayret etmişlerdir. II. Meşrutiyet dönemindeki fikir akımları içerisinde yukarıda belirttiğimiz ilk üç akım, toplumun çeşitli kesimlerinde tartışılan ve en çok ses getirenleri olmuşlardır. Günaltay İslâmlaşma, Türkleşme ve Muasırlaşma cereyanlarını birleştirmede, Ziya Gökalp'in fikirlerini benimsemiştir. O, kurtuluş yolu olarak, bu üç fikir cereyanını görmüş ve bunlardan biri diğerine feda edildiği takdirde, toplumsal gelişmenin ve çağdaş ilerlemenin gerçekleşemeyeceğine inanmıştır.

Gûnaltay'ın insan ve toplum için dinin gerekliliğini, ateistlerin ve mülhidlerin babası sayılan Dante'den alıntılar yaparak açıklaması, onun üslubunun farklılığını ortaya koyması açısından enteresandır. O, hayatı boyunca İslâm'ın ilerlemeye asla engel teşkil etmediğini, bilakis ilerleme ve gelişmeyi gerçekleştirmek için İslâm'ın dinamizmine ihtiyaç bulunduğunu savunmuştur. Ona göre, İslâmiyet ilmin düşmanı olmadığı gibi, bilakis ilmin teşvikçisi ve hamisidir. Fennin dayanağı nasıl akıl ise, İslâm'ın teklifi de akıl kullanmaktır.

En büyük toplumsal meselelerimizden biri olan eğitim konusu, mütefekkirimizin üzerinde yoğunlaştığı mevzulardan birisidir. O, eğitim programlarının gereksiz bilgi yığınlarından soyutlanarak yöreselleştirilmesi; öğretmenlerin yeterli ve verimli hale getirilmesi; eğitim ortamının da modernleştirilmesi konusunda çalışmalar yapmış ve bu konuda fikirler üretmiştir.

Şemseddin Bey'in, içtihat konusundaki tavrı oldukça net olmuştur. Ona göre, Arabistan'ın Hicaz çöllerinde yetişmiş olan İmam-ı Malik'in bin küsur yıl önce, o zamanın ve muhitin icap ve ihtiyaçlarına göre yaptığı içtihatların kendisi için bağlayıcı olmayacağını ileri sürmüştür. Kendisinin tabi olacağı kanunların T.B.M.M. milletvekillerinin çıkardığı kanunlar olacağını benimsemiştir. Onun düşüncesine göre, içtihat kapısı kapandığından beri, İslâm toplumunun terakkî kapıları kapanmıştır. O halde yapılması gereken ilmi bir heyetin içtihat geleneğini sürdürmesidir.

Yabancı dil öğretimi konusunda, Gûnaltay'ın farklı düşünceleri olmuştur. Yabancı dil öğretiminin gerekliliğine değinirken, öncelikle uzman okutmanlar tarafından, kolay ve bilimsel metotlarla bunun gerçekleşmesini savunmuştur. Aksi takdirde, bu yapılanların zaman, emek ve iş kaybindan başka bir şeye yaramıyacağını ifade etmiştir. Ancak, eserlerinin ilk baskılarında Arapça ve Farsça öğretiminin lüzumundan bahsederken daha sonraki baskılarında bu konudaki ısrarından vazgeçmiş ve bu bölümü eserlerinden çıkarmıştır. Yabancı dil öğretiminde, Fransızca'nın tercih edilmesini savunmuş; ancak bunun uzman filologlar ve gelişmiş metotlarla yapılması gerektiğini dile getirmiş-

tir. Şemseddin Bey'in bu konudaki fikri değişikliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin felsefe ve ideolojisi ile paralellik göstermiştir. Bu bağlamda, düşünürümüzde Halk Partisi'nin ideoloji ve uygulamalarıyla çatışmama kaygısını taşıdığı gözlemlenmektedir. Ondaki değişiklikler sadece bu mevzuyla sınırlı kalmamıştır.

Mütefekkirimiz, nüfus meselesini, "teksir-i nüfus meselesi" olarak ele almış, nüfusun artırılmasından ziyade, ölüm oranının azaltılması, nüfus islah yoluyla sağlam ve gürbüz nesillerin yetişmesini amaçlamıştır.

Avrupa (Batı) hakkındaki düşüncelerinde, Batı'nın çifte standart kimliğini ortaya koyarak, onların insan hakları konusunda hassas olduklarını, ancak bu hassasiyetlerini sadece kendi insanları için gösterdiklerini, Doğru ve İslâm Dünyası için, her türlü zulüm ve vahşeti mübah gördüklerini belirtmiştir. Düşünürümüzün, bir asır önce Avrupa hakkındaki kaygı ve endişeleri bugün de aynı şekilde -özünde büyük değişiklikler olmasa da- fakat farklı boyutlarda devam etmektedir. Kısacası, Günaltay'ın Batı hakkındaki haklı eleştiri ve düşüncelerini tarih doğrulamıştır. Bugün de Batı'nın hedef ve amaçlarında değişiklikler söz konusu değil, ancak metot ve yöntemlerinde bazı farklılıklar mevcuttur. Tarihdeki uygulamalar ve günümüz dünyasında meydana gelen yeni gelişmeler bunun en açık kanıtıdır.

Günaltay'ın ilim adamlığı yanında, siyasi kişiliği de yapıcı bir niteliktedir. Her zaman övgüyle bahsettiği demokratiği ve siyasetiyle, Türkiye Cumhuriyeti'ni, tek parti idaresinden çok partili demokratik döneme taşımıştır. Hazırladığı seçim kanunuyla da aşılması güç olan statükoyu ortadan kaldırmıştır. İlk İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Okulları'nın açılması, onun Başbakan iken gerçekleştirdiği icraatlardandır. Hem politikacı, hem de ilim adamı olarak, fikir ve basın özgürlüklerinin sürekli destekleyicileri arasında bulunmuştur.

Ancak, yukarıda verdiğimiz noktalardan da anlaşılacağı üzere, onun demokralık ve özgürlük vasıfları, 163. maddenin kabulüyle ilgili görüşleri, sert tartışmalara ve sataşmalara neden olmuş Günaltay, bu müzakerelerde şiddetli tenkitlere uğramıştır.

Düşünürümüzün tarihi araştırmalarda kullandığı metodun özünü, kaynaklar ve kaynakların müellifleri teşkil etmiştir. O, tarih hususunda gerekli özen gösterildiği takdirde, her türlü bilimsel metotla faydalı çalışma ve araştırmanın ortaya konulabileceği iddiasında olmuştur. Önemli olan kaynakların güvenilirliği ve rivayetlerin doruluğudur. Şemseddin Bey bu alandaki çalışmaları ile, Türk Tarih metodolojisine büyük oranda katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmada, M. Şemseddin Günaltay'ın, çeşitli konulardaki düşüncelerini ve yaptığı bazı icraatlarını ortaya koymaya çalıştık. Araştırmamızda, ortaya çıkan dikkat çekici bir nokta da, mütefekkirimizin yaşadığı dönemdeki halk ve ülke meselelerinin ekseriyetinin bugün de devam ettiği ve tazeliğini koruduğudur. Bu milletin fertleri olarak, cemiyetimizin bu sorun ve problemlerine (eğitim, evlilik, nüfus, din, batıl hurafe ve inançlar...) kesin, net ve uygulanabilir çözümler sunmak zorundayız. Bütün bu sorunların çözümü için de Şemseddin Günaltay gibi fikir ve siyaset adamlarına her zamankinden daha çok ihtiyacımız bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A. Günaltay'ın Eserleri ve Makaleleri

- Hurâfâtın Hakikate* (Osmanlıca nüsha), İstanbul 1332 (1913).
Hurâfâtın Hakikate (*Hurâfeler ve İslâm Gerçeği*), yayına haz: Ahmet Gökbel, İstanbul 1997.
Zulmetten Nura (Osmanlıca nüsha), Tevsii Tebaat Matbaası, II. Baskı, İstanbul 1331.
Zulmetten Nura, yayına haz: Musa Alak, İstanbul 1996.
Maziden Atiye, İstanbul 1923.
Felsefe-i Ulâ İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri (Osmanlıca nüsha), İstanbul 1923.
Felsefe-i Ulâ İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri, haz: Nuri Çolak, İstanbul 1994.
Hürriyet Mücadeleleri, İstanbul 1958.
İslâm Tarihi, İstanbul 1922.
İslâm'da Tarih ve Mürevvîhler (Osmanlıca nüsha), İstanbul 1923-1926.
İslâm Tarihi'nin Kaynakları-Tarih ve Müverrihler, haz: Yüksel Kaynar, İstanbul 1991.
Mufasssal Türk Tarihi, İstanbul 1922.
Tarih-i Edyân, İstanbul 1922.
İslâm Dini Tarihi, İstanbul 1924.
Fennin En Son Keşfiyatından, İstanbul 1922.
Müntehab Kıraat, İstanbul 1923.
"İslâm Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilası mıdır?", *Belleten*, sayı: 5-6, İstanbul 1938, II.
"İctihat Ne demektir? Ve Ne Gibi Ahkâmı İctihat Olunabilir" *Sebilürreşad*, c. 10, sayı: 246, İstanbul 1329.
"Tanzimatçılık İflas Etti mi?", *Sebilürreşad*, c. 10, sayı: 236, İstanbul 1329.
"Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü" (Ayrı Basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1942.
"Müslümanların Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti", Başvekalet Müdevvenat Basımevi, Ankara 1934.
"İslâm'dan Önce Araplar Arasında Kadının Durumunu, Aile ve Türklük Nikah Şekilleri" (Ayrı Basım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

La Decade du Monde Musulman Est-Elle Due Al'invasion des Seldjucides?, İstanbul 1937

Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti, Ankara (trz).

Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitiler, Asurlular, Mitanniler; İkinci Babil İmparatorluğu, İstanbul 1934.

Suriye ve Palestin, İstanbul 1934.

İbraniler, İstanbul 1936.

Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, İstanbul 1934.

Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind, İstanbul 1937.

Türk Tarihinin İlk Devirleri Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, İstanbul 1937.

Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra (Ayn Basım), İstanbul 1959.

Tarih -Lise I, İstanbul 1939.

İbn-i Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi (Ayn Basım), İstanbul 1940.

Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü (Ayn Basım), Ankara 1942.

Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu (Ayn Basım), Ankara 1943.

Yakın Şark II. Anadolu En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar, Ankara 1946.

Yakın Şark IV, Ankara (trz).

İran Tarihi I, En Eski Çağlarda İskender'in Asya Seferine Kadar, Ankara 1948.

Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri (Ayn Basım), Ankara 1951.

Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatalar, Bitinya ve Bergama Krallıkları, Ankara 1951.

"Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Ş. Günaltay'ın Açış Nutku", *Belleten*, sayı: 29, İstanbul 1938, II.

"Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyet ve Tezin Kat'i Zaferi (Ayn basım), *Belleten*, sayı: 7-8, İstanbul 1938, II.

"Türklerin Ana Yurdu ve Irkı Meselesi" *Üniversiteyi Açış Dersi*.

"Müslümanlık Aleminde İntibah Emareleri" *İslam Mecmuası*, c. 1, sayı: 4.

Yakın Şark-II Anadolu, Ankara 1946.

"Din Beşeriyet İçin Bir İhtiyaçtır, *Sebilürreşad*, c. 2, sayı: 28, 1949.

"Memleketimizde Kudsiyet Duygusu Yaşayacaktır" *Sebilürreşad*, c. 3, sayı: 60, 1949.

B. Genel Kaynaklar

- Akif, Mehmet, Beyazıd Kürsüsünden Mev'ize, (*Sebilürreşad* 1328, No: 48-230).
- Tefsir-i Şerif, (*Sebilürreşad* 1328, No: 20-212).
- Tefsir-i Şerif, (*Sebilürreşad* 1328, No: 32-214).
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1987.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1993'e)*, V. Baskı, İstanbul 1994.
- Albayrak, Sadık, *Şeriaten Laikliğe*, İstanbul 1977.
- Ana Britannica, "Günaltay, Şemseddin" mad., İstanbul 1988, X.
- Ana Britannica, "Teceddüd" mad., İstanbul 1990, XX.
- Aydın, Muhammed Şevki, "Mehmed Şemseddin'in Eğitim Anlayışı", *EÜ-İFD*, sayı: 5, Kayseri 1988.
- Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İstanbul 1998.
- Baydur, Mithat, "Modernleşme Bağlamında Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 31, Ankara 1994.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973.
- Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *Tanzimat* 2, (Komisyon), II. Baskı, İstanbul 1999.
- Birand, Kamıran, *Uyanış Devri Devlet Felsefesinin Tanzimat'a Tesirleri*, Ankara 1955.
- Boirac, Emile, *İlm-i Mabade't-Tabia*, çev: Ferid Kam, İstanbul 1343.
- Bolay, S. Hayri, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, IV. Baskı, Ankara 1995.
- "Günaltay" mad., *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, III.
- Cemal, Mehmed, *Yüzaltmışıç*, İstanbul 1974.
- Ceylan, H. Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi, Din-Devlet İlişkileri*, IX. Baskı, Ankara 1991, I-III.
- Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991.
- Coşkun, İsmail, *75. Yılında Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991.
- Çetinkaya, Bayram Ali, "Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeler", *İslami Araştırmalar*, c. 12, sayı: 2, Ankara 1999.
- Çöker, Fahri, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983.
- Çubukçu, İ. Agah, "Cumhuriyet Döneminin Bir Düşünürü, Ş. Günaltay'ın Dini Düşüncesi", *50. Yıl A.Ü. İlahiyat Fakültesi 50. yıl Armağanı*, Ankara 1973.
- Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986.

- Doğrul, Ö. Rıza, "Şemseddin Günaltay" (Portreler), *Cumhuriyet Gazetesi*, (18 Ocak 1949).
- el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe*, Riyad 1988, I.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1943, III.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, *İçtimaiyat*, İstanbul 1958, III.
- Gökbalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, haz: İbrahim Kutluk, İstanbul 1976.
- Gövsâ, İ. Alaettin, "Şemseddin Günaltay", mad., *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, İstanbul 1933-1935, III.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1998.
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, III. Baskı, İstanbul 1989.
- Hocaoğlu, Durmuş, "Sekülerizm, Laisizm ve Türk Laisizmi", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Ankara 1994.
- Laisizm'den Millî Sekülerizme Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi*, Ankara 1995.
- İctihat*, no: 69 (Hicri 1329).
- İğdemir, Uluğ, "Fikir ve Ülkü Adamı Günaltay", *Ulus Gazetesi* (22 Ekim 1961).
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev: N. Ahmet Asrar, II. Baskı, İstanbul (trz).
- İkdam*, no: 5716 (Hicri 1328).
- Jöschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, haz: Hayrullah Örs, Ankara 1972.
- Kafadar, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara 1997.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1978, I-II.
- İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, İstanbul 1994.
- Kara, Mustafa, *Tekkeler ve Zaviyeler*, II. Baskı, İstanbul 1980.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1947, V.
- Karaman, Hayreddin, *İslam Hukukunda İctihad*, Ankara 1971.
- Kocatürk, M. Utkan, "Günaltay'la Yapılan Bir Konuşma", *Ulus Gazetesi* (7 Aralık 1961).
- Kongar, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, VI. Baskı, İstanbul 1995.
- Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul 1991.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul 1986.
- Küçük, Abdurrahman, "İlm, Fikir ve Siyaset Adamı Olarak M. Şemseddin Günaltay" Ankara 1992 (*Basılmamış tebliğ*).
- "Şemseddin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı" *Türk Yurdu*, sayı: 116-117, Ankara 1997.

- Levend, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II. Baskı, Ankara 1984, I.
- Levis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev:Metin Kuratlı, Ankara 1991.
- Manastırlı, İsmail Hakkı, Mevaiz (*Sırat-ı Müstakim*, 1324-1908, no: 5-18).
- Mansurizâde, Sait, "Cevazın Ahkâmı Şeriyeden Olmadığına Dair" makalesine karşılık Şerafettin'in makalesi, (*İslam Mecmuası*, c. I, No:12)
- Mardin, Şerif, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (Bediüzzaman Said Nursi Olayı)*, II. Baskı, İstanbul 1992.
- Din ve İdeoloji*, VI. Baskı, Ankara 1993.
- Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3)*, III. Baskı, İstanbul 1993.
- Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, çev: M. Türköne, F. Unan, İ. Erdoğan, yayına haz: Ö. Laçiner, II. Baskı, İstanbul 1998.
- Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*, derleyenler: M. Türköne, T. Önder, VII. Baskı, İstanbul 2000.
- Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış (Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce)*, İstanbul 1994.
- Meydan Larouse*, "Günaltay" mad., Türk Anadolu Vakfı, Konya (trz), V.
- Musa Carullah, *Hatun*, yayına haz: Mehmet Görmez, Ankara 1999, 1-9.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, II. Baskı, İstanbul 1999.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, III. Baskı, İstanbul 1995.
- "19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 31, Ankara 1994.
- Okumuş, Ejder, *Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İstanbul 1999.
- Öner, Necati, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Ankara 1967.
- Özek, Çetin, *Türkiye'de Laiklik, Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri*, İstanbul 1992.
- Öztürk, Yaşar Nurlı, *Kutsal Gönüllü Velî Kuşadalı İbrâhîm Halveti (Hayaatı, Düşünceleri, Mektupları)*, İstanbul 1982.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. M.Ertuğrul Düzdağ, İstanbul 1991.
- Sakalla, Bayram, "Tekke, Zaviye ve Türbelerin Türk Toplumundaki Roller, Kapatılmaları ve Tepkiler", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Ankara 1994.
- Sarıkaya, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.
- Sebilürreşad, c. II, Haziran 1949.
- Selamet Mecmuası, sayı: 44, 397 (Mayıs 1949).
- Sitembölükbaşı, Şaban, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara 1995.

- Şahin, Kamil, "Günaltay, Mehmet Şemseddin" mad., TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1996, XIV.
- Şeyh Muhsin-i Fânî, *İstikbale Doğru*, İstanbul (1311-1329).
- Toku, Neşet, *Türkiye'de Anti-Materyalistler Felsefe (Spiritüalizm)-İlk Temsilciler-*, İstanbul 1996.
- T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, birleşim: 104, oturum: 3, 8 Haziran 1949.
- T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, Devre VIII, c. 16.
- T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, Dönem VIII, içtima:3, c:16/2, 23 Şubat 1949 konuşmaları.
- T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, "Ş. Günaltay'ın Kurduğu Hükümetin Programı", birleşim: 36, oturum: 1, c. 15, Ankara 1949 (24 Ocak).
- T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, dönem:VIII, içtima: 3, cild:20, Haziran 1949.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1989, I-III.
- İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962.
- Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul 1960.
- Tuncay, Mete, T. C'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), III. Baskı, İstanbul 1992.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, İstanbul 1987.
- Türk Ansiklopedisi*, "Günaltay" mad., Ankara 1970, XVIII.
- Türk Ceza Kanunu*, İstanbul 1990.
- Türköne, Mümtaz'er, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul 1991.
- Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, Ankara 1994.
- "Millî Devlet-Laiklik-Demokrasi", *Türkiye Günlüğü*, sayı: 29, Ankara 1994.
- "Modern İslam Düşüncesinin Başlangıcı Meselesi ve Cemaleddin Afgâni Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet*, sayı: 2, İstanbul 1993.
- Ubeydullah Efgani, (*Kavm-i Cedid*), *Mucize-i Peygamberi*, İstanbul 1332.
- Uludağ, Zekeriya, *Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hümi ve Spiritüalizm*, Ankara 1996.
- Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Mebusan*, İstanbul 1954, II.
- Ülken, H. Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II. Baskı, İstanbul 1979.
- "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat* 2, (Komisyon), İstanbul 1999.
- Yeni Yayınlar Aylık Bibliyografya Dergisi*, sayı: 4, Nisan 1962, VII.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul 1996.
- Yıldız, Sevdîye, M. Şemseddin'in Tarih-i Eryan İsimli Eserinin Sadeleştirilmesi ve Değerlendirilmesi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 1998 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yurdaydın, H. Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1988.

DİZİN

163. Madde 98, 99, 100, 117
1876 Anayasası 13
1960 İhtilali 40

A.B.D. 94

A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 49
Abduh 70, 71
Abdullah Cevdet 23, 27, 33
Abdülhamit 13, 14, 15, 23, 24, 29
Adliye nezareti 17, 18
Ahmed Bedevi 62
Ahmet Ağaoğlu 36
Ahmet Muhtar 27
Ahmet Vefik Paşa 36
Aile Hukuku Kararnamesi 18
Ali Kemal 23
Anadolu ve Rumeli Mûdafaa-yı
Hukuk Cemiyeti 40
Ankara İlähiyat Fakütesi 40
Aristo 44
Ashab-ı Suffe 65
Atatürk 107, 108
Atıf Efendi 91
Avrupa 10, 11, 15, 43, 46, 57, 84,
85, 86
Avrupacılar 21
Avrupacılık 25
Avrupalı 77

B.M. Meclisi 71, 102

Babiali 12
Bacon 10
Batı 10, 11, 12, 13, 15, 20, 21, 84,
86, 94

Baticılar 21, 26, 28, 41
Baticılık 20, 25
Batılılar 41
Batılılaşma 23, 25, 26, 32, 37
Belazuri 47
Bereketzâde İsmail Hakkı, 30
Beyanül-Hak 28, 29
Beyazıd-ı Bistami 62
Beyhaki 47
Birinci Meşrutiyet 12, 13
Bruno 10
Büyük Türk Tarihi 42

Cehm b. Saflan 67

Celal Nuri 23, 26, 27, 33
Cemaleddin Efgani 28
Ceride-i İlmiye 29
Cerideye-i Sufiye 28
CHP 99
Cumhuriyet 15, 17, 19, 23, 25,
41, 56, 58, 63, 114
Cumhuriyet Halk Partisi 40
Cumhuriyet Türkiyesi 78

Damat Ferit 101

Dante 55, 116
Darû'l-Hilafe medreseleri 48
Darû'l-Muallimin-i Aliye 39
Darülfünun 11, 39, 40
Darülfünun İlähiyat Fakültesi Ta-
lebe Cemiyeti 46
Darülnuallimin 14
Demokrasi 94
Demokrat Parti 40
Derviş Vahdeti 103
Descartes 10

- Diderot 91
 Dineveri 47
 Diyanet İşleri Başkanı 98
 Doksan Üç Harbi 82
 Dolmabahçe Sarayı 108
 DP 99
 Durkeim 56
- E**debiyat Fakültesi 40
 Eflatun 44
 Elmalı Hamdi Yazır 13
 Ernevi 88, 89
 Emile Boirac 45
 Endülüs 47
 Ernest Renan 109
- F.** Razi 44
 Ferid Bey 43
 Ferid Kam 45
 Fransız İhtilali 91, 95
- Galatasaray Sultanisi 14
 Galile 10
 Garp 10
 Garpcılar 22, 25, 28, 33
 Garpcılık 22, 25, 32, 115
 Garplılar 69
 Garphlaşma 14, 15
 Gazali 44
 Gazâli 9, 10
 Gelenbevi 63
 Gökâlp 37, 38
 Gülhane Hattı 11, 12
- H**accac-ı Zalim 89
 Hacı Bayramı Veli 62
 Halk Partisi 40, 91, 101, 114, 117
 Hasan el-Basri 67
 Hasan Saka 40
- Hatt-ı Hümayun 12
 Hıyanet-i Vataniye Kanunu 99
 Hikmet 29
 Hürriyet ve İtilaf 21
 Hürriyet ve İtilaf Partisi 21
 Hürriyet ve İtilafçılar 21
- İ**slah 28
 I. Dünya Savaşı 82
 I. Meşrutiyet 19
 II. Abdülhamit 12, 13, 16, 62
 II. Büyük Millet Meclisi 40, 114
 II. Mahmut 14
 II. Meşrutiyet 15, 16, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 35, 37, 38
 III. Ahmet 25
 III. Selim 26
- İbn Haldun 106
 İbn Miskeveyh 106
 İbn Rüşd 10
 İbn Sina 44
 İbnu'l Amid Corcis 47
 İbnu'l-Esir 47
 İçtihat 27, 29, 69, 70, 71, 72, 73, 116
 İdealizm 44
 İkdâm 24
 İlâhiyat Fakültesi 39, 46, 103
 İmam Malik 71
 İmam-ı Hanbeli 71
 İslam Türkçülüğü 37
 İslamcılar 13, 21, 22, 30, 31, 32, 34
 İslamcılık 19, 20, 22, 28, 32, 37, 115
 İslamlaşmak 22, 36, 37, 115
 İsmail Ankaravi 62
 İsmail Hamî 27
 İsmail Safevi 62

- İstiklal Beyannamesi 94
 İtibar-ı Milli Bankası 17
 İttihad-ı
 İslâm 28, 33, 35
 Anasıra 35
 İttihat ve Terakkî 15, 16, 17, 19,
 39, 40, 93, 114
- Jean Jacque Rousseau 91, 92
 Jön Türk hareketi 13, 37
- Kanun-ı Esasi 12, 16, 19, 24
 Kılıçzade Hakkı 27
 Kont Konstanty Polkozic Borzecki
 36
 Kurtuluş Savaşı 82
- Laiklik 98, 99, 100, 102
 Laisizm 102
- M. Fuad (Köprülü) 23
 M. Şemseddin (Günaltay) 23, 30
 Mahmud Celaleddin Paşa 36
 Makdisî 47
 Manastır 15
 Manastırlı İsmail Hakkı 13, 30, 35
 Mardinizâde Ebûlûla 30
 Materyalizm 44
 Mebusan Meclisi 13, 93
 Mecelle 93
 Meclis 13, 63, 99, 114
 Meclis-i Mebusan 40
 Medine 46
 Mehmet Akif 23, 30, 32, 33, 34,
 43
 Mehmet Emin Resulzade 36
 Mekke 46
 Meslekçiler 22, 115
 Mesudi 47
- Meşrutiyet 12, 13, 15, 16, 17, 18,
 19, 21, 23, 24
 Meşrutiyet Dönemi 7
 Meşrutiyetçiler 16
 Mevlana Celaleddin-i Rumi 9, 62
 Millet Meclisi 41
 Millet Partisi 100
 Milli Coğrafya Cemiyeti 16
 Milli Eğitim Bakanlığı 79
 Milli Hazine-i Evrak 16
 Milli Kütüphane 16
 Milliyetçilik 37
 Milliyetçilik-Garpçılık 16
 Mithat Paşa 12
 Modernist İslamcılar 21
 Moğollar 107, 108
 Montesquieu 91
 Muasırlaşmak 22, 36, 115
 Muhammed Abduh 28, 29, 69, 70
 Muhyidin İbn Arabî 9
 Mustafa Sabri Efendi 29
 Mutezile 57
 Mülkiye İdadisi 14
 Münakehât ve Mûfarekât Karar-
 namesi) 17
- Nüzhet Sabit 23
- Osmanlı Kültürü 9
 Osmanlı Meşrutiyeti 18
 Osmanlılar 21
 Osmanlılık 19, 37
- Ömer Seyfettin Çerkes 36
- Panislâmizm 28, 30
 Panteizm 44
 Piyerlermit 86
 Pozitivistler 115

- Rabiatü'l-Adevi** 62
Sabah 24
Safahat 30
Said Halim Paşa 24, 29
Said-i Nursi 13
Sebilürreşad 22, 28, 43, 50, 57
Selanik 15
Serveti Fünun 14
Seyyid Ahmed Han 28
Seyyid Emir Ali 28
Sırat-ı Müstakim 22, 28, 30, 50, 57
Sosyalistle 22
Sosyalistler 115
Spiritüalizm 44
Sultan Selim 91
Şemseddin Sami 36
Şeyh Galip 62
Şeyh Sadi 81
T.B.M.M. 23, 27, 116
Taberi 47
Tanzimat 9, 10, 11, 12, 13, 14, 19, 26, 27, 70, 92, 93
Tanzimat Fermanı 11, 92
Tanzimatçılar 92
TBMM. 71
Tecdid 28
Teceddüd Fırkası 40, 93
Tevfik Fikret 23
Trablusgarp 82
Türk Ceza Kanunu 71
Türk Ocağı 17, 35
Türk Tarih Kurumu 41, 46, 48, 49, 105, 107, 113
Türk Tarih Tezi 108
Türk Yurdu 22
Türkçüler 21, 22, 37
Türkçülük 20, 33, 34, 35, 36, 37, 78, 115
Türkiye 28
Türkiye Cumhuriyeti 25, 55, 91, 94, 101, 113, 114, 117
Türkleşmek 22, 36, 115
Ubeydullah Efgani 35
Ulus Gazetesi 107
Vakidi 47
Vasl b. Ata 67
Volkan 28
Yeni Mecmua 35
Yeni Osmanlılar 20
Yunus Emre 62
Yusuf Akçura 36
Yüksek Muallim Mektebi 39
Ziya Gökalp 17, 22, 23, 36, 115
Ziya Paşa 12

Bayram Ali Çetinkaya

Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay

Şemseddin Günaltay, gerek zihinsel alanda gerekse eylemsel alanda hareketli ve kırılğan bir dönemde ortaya çıkmıştır. O, "yorgun ve hasta" Osmanlı ile yeni Türkiye arasında bir köprü olan ender fikir ve siyaset adamlarımızdan birisidir.

Günaltay bir taraftan Türkiye Cumhuriyeti'ni tek parti idaresinden çok partili demokratik döneme taşıırken, diğer taraftan ilk İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Okulları'nın açıldığı tek partili dönemde Cumhuriyet Halk Partisi'nin "İslamcı" başbakanı olmuştur. Bu çalışma, imparatorluktan millî devlete geçiş sürecinde bir düşün adamımızın entelektüel ve siyasi değişimin serüvenini irdelemektedir.

